Национальная библиотека
Республики Тыва
им.А.С.Пушкина

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 125 (16285) • 2000 чылдың ноябрь 14, вторник • Ат салган шагы 22.30 • Садар өртээ 3 рубль.

ЧАГЫДЫЛГА — 2001

ХҮНДҮЛҮГ НОМЧУКЧУ!

"Шын" солунга 2001 чылдың 6 айларында чиигелделиг чагыдылга айының төнгенин билир силер. Ам чер-черлерде чагыдылга чоруп турар.

2001 чылдың **6 айларында** чагыдылга өртээ мындыг:
чагыдылга өртээ — 50 рубль,
почта чедирилгези — 78 рубль,
каттышкаш — 128 рубль.
Ынчангаш **128 рубль-биле** 6 айларда чагыдып ап болур силер.
1 айда — 22 рубль, **3 айларда** — 64 рубль.
Организацияларга — 160 рубль. Ону тодарадырга мындыг:
чагыдылга өртээ — 82 рубль,
чедирилгези — 78 рубль.

Чагыдылганы чер-черлериң почта салбырларында хүлээп ап турар.

Чагыдылга чок артпас дээш чогуур үезинде чагыдып алырынче далажыңар.

Бисче бижиңер, бистиң-биле харылзажыңар!

БУУРААШКЫНДАН — ХӨГЖҮЛДЕЖЕ

КУШ ФАБРИКАЗЫ:

"ЭГЕ КӨШТЕР" — БАШТАЙГЫ БАЗЫМНАР

Буурап дүшкен ажыл-агыйны катап сегидиптер, специалистериң, ажылчыннарның күжүл продукция бүдүрериниче дүрген эвилелдетпер удуртукчулар ховар. Бис бо удаада ук аар чүүктү бүдүрүлгениң дилегнегелделин езугаар хүлээп алган, Кызылдың куш фабриказының чиңгине директору Мөңге Кара-Салга эрткен неделяда ужураштым. Шаг-үениң эргилдези шыңгыы, ширин, ынчангаш ол кымга-даа шылгалда. Чиңгине директорнуң "эге көштерин", баштайгы ылавылалдыг базымнарын көөр аргалыг болдувус.

Мен оон мурнуку үелерде кайы хире ажылдап келгенин билирим аргажок. Кайын бөгүнгү чамдык чиңгинелер, чанчыннар дег болур ийик. Бо удаада оон "арыг рынокче" көрүүшкүнүн эскерзе-даа, специалистерни, ажылчыннарны бодунче хаара тудуп турар мөзүзүн база катап ожаап четтигиптим. Чугаалажып орувуста, аныяа, мөге-шыыраа республикада сураглыг мөге Аяс Монгуш дег, орус оолдер бузу бурулаан, кире дүштү.

— Озалдап кагдым, буруум миннип тур мен, авамны эмчите чедирер дээш ынчап бардым — деп, хөөкүй арны кызып, холүе берген тур.

— Өөрүн соонче чугурүвүт, ажылын сенг шагда-ла маанаан — деп, дарга харыы берди.

Дарганың негелделиг-даа болза, чөптүг чугаазынга эр амыраш дээш, шериг езу-биле эжикче шиммеш-ле диди. Бо болуушкунну чарашсындым.

—Кымга-даа хамаарылгам чаңгыс аай, барык домей. Бии-Хемниң, ажылдап эгелээним кожуунумнуң удуртукчулары шаанда кайы-даа нацияның кижилериң черле ылгай көрбес. Кымныдаа ажылдапкы дег шаан билип, көрүп тургаш, албан деткиир. Эки ол чүүл меңээ үлегер-чижек апарган. Ынчангаш кол специалистер куш фабриказында хевээр арткан. Бир кезек тала-дугай, төрел дээр бөлүктү уран арга-биле ажылдан хостаар ужурга таварыштым. Бүдүрүлге буурап дүшкен болганда, ажылчыннарның хөй кезии толевир чок шолээде. Ажылдаар черлер немежирге, оларны өөренген ажылынга катап тургузуп алыр бис. Орулга-ажыкты бүдүрүлгеге тыптар болза, кым-биледаа керээ-дугуржулга езугаар чүге ажылдап болбас деп? — дээш, Мөңге Диинмеевич улаштырды.— Куш фабриказын хүлээп ап турумда, чүгле 30 муң дагаа арткан турган. Колдуу-ла кырган дагаалар. Куш өстүрериниң технологтуг хажыдыышкыннарын специалистерге катап эде, шын кылдыргаш, Президентиниң улуг дузазы-биле төрүүр кыс дагааларның санын өстүрүп эгеледивис. Оон бажы бо чылдың ноябрь 15-те үүс муң чедер. Дагаа уксаазының дугайында литература, тайылбыр бисте мөөңнеттинген. Ылаңгыя Новосибирск хоорайның эки уксаазы-биле куш бажын улам көвүдедир сорулганы салдывыс. Чамдык кижилер оон ырак эвес черлер-биле харылзажырын сүмелеп тур. Ындыг саналдарны дыннап турзувуссаа-даа, шынарлыг уксааны өзек кылып алырын чугулалап турар бис. Чоок чер-биле харылзажыры эки болбайн аан, ынчалза-даа эки уксаа оон-даа кедилиг. Куш ажылының улуг дуржулгалыглары биске эң ажыктыг арга-сүмелерни берип тур — деп, чиңгине директор биске чугаалады.

Капитал. Ол сөс үүгле эт-хөреңги-биле холбаалыг эвес. Оон бир онзагай талазы болза, делгелге, чарлал. Өске девискээрлерге саттынмайн барган бараан аймаа кайы-даа талыгырже дывыржыыр. Кижи албас, ыт чивес үүлдер баартактарда акша-төгерикче солуттунуп чадап чыткылаар. Ол дээрге ук бараанар интервенция болуп, чонну, садып алыкчыларны мегелээниниң кырынга мегелеп турары-дыр. Куш фабриказының продукциязы кызырлырга, Саян артындан, океаннар ол чарыындан эккелген куш эъди делгелгелерни, баартактарны ээлей берген. Чеже-даа сертификаттыг болза, ук куш эъди тус черниң кужунуң орнун солуп шыдавас. Химиктиг холумак чемге өстүрген мал, куш эъди олар-белчиирлиг Тыванның продукциязынга кайын чедер. Шак ындыг чорукка удур чижилгелиг адыг-чарыш, мөөрей байдалдарынга өстүрген, белеткээн продукция бисте чедишпейн турар. Мооң мурнунда чонга экология талазы-биле эң арыг продукция берип турган фабрикавыс бөгүнде харык чок, чаа-ла бут кырынче көдүрлүп орар.

— Амдыызында Саян артының дагаа чуургаларынга найысылалдың, кожууннарның чурттакчылары ойнаттырбышаан. Ырактан чуургалар орукка шынарын албан чидирер. Сайгарлыкчылар, харылзаштырыкчылар дагаа чуургазының картынга кайын ол-ла хүнүн, хонуун демдеглээр ийик. Саян артынга каш хонук чыдыптарга, оларны дүвүдалаш-биле Кызылче сөөртүр. Кажар кижилер демдеглел кылыр таңмазын Кызылга безин салгылап алыр — деп, Мөңге Диинмеевич тайылбырлады.

Бөдүүн чон ону белен эскербес. Оларда хынаар лаборатория бар эвес. Квартирага эккелгеш, хемчээли улуг, дашты каас, арыг-сиди чуурганың иштин көөрге сарыг борбаандызы оранчок баксыраан болгулаар.

"Дагаа чуургалары бирги чеди хонукта диета дозевилей алырга, белен эм-таң ужурдузалыг. Эмчилер чаа чуурганы чемге калбаа-биле ажыглаарын ынчангаш сүмелээр. Олар чоннуң кадык-чаагай болурун күзээш, сүмелеп турар. 24 хонук чедир чыдып турар чуурганы столоваяга ажыглап болур. Дагаа чуургаларының хуусаазы оон эрте бээрге, ыт-кушка чем кылдыр салыр, үр чыдыпкан чуургаларны октаар эвес, дагаага чем кылдыр дедир бээр болгай" — деп, куш фабриказының ажылдакчылары биске чугаалап турду.

"Кызыл" куш фабриказының чиңгине директору Мөңге КАРА-САЛ

— Бистиң эвээш-биче чуургавыс үр чытпайн турар. Оон эки шынарын аъш-чем болбаазырадып турар специалистер дораан биле берген. Куш чиир чемниң рационун специалистер шын санап тургускан. Херек чемнерни баш удур тып ап тур бис. Колдуунда тендер чижилге арга-биле. Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезинге хөй чыл ажылдапкан болгаш, харылзаам, таныш-көрүштерим хөй. Сүт-Хөл, Каа-Хем болгаш өске-даа кожууннар, оон аңгы-даа черлер-биле удур-дедир харылзааларывыс калбарып ор — деп, Мөңге Диинмеевич демдегледи.

"Кызылская" куш фабриказы бир чыл болганда бодунуң эки, мурнуку туружун ээлептерингe куш өстүрүкчүлери бүзүреп турар чорду. Чиир чеми каш-каш янзы куш аймаан улуг тураланып, ажык акционер ниитилелче киирикпеги улуг буруу.

Ынчангаш оон ажылы чоокка чованчыг, ыракка ыянчыг болу берген. Президент, Чазак, яамы бөгүнде көдээ ажылагыйының онзагай бо бүдүрүлгезин холга алганы демдеглексенчиг. Акша-хөреңгини аңгылааш, чиңгине директорунга бедик деңнелдиг удуртукчуну томуйлааны бүдүрүлгени бут кырынга тургузарынга улуг идиг болган.

Куш продукциязы хаван продукциязындан-даа "чүгүрүк". Кыс дагаа дег төлгүр амытан кайда-даа ховар. Хонукта-ла бир чуурганы ол бээр болгай. Чип турар чеминиң "өртээн" ээзинге дораан эгидип-ле орар. Чуурга — диета, столовая чеми. Оон аңгыда далган кылыгларының бүгү аймаанга солуттунмас бирги черелиг холуксаа. Ылаңгыя Кызылда куш фабриказының продукциязының ажыы, үнези океаннар ындындан, Саян артындан кээп турар куш-дагааның коң эъдинге, "чыда кыраан" чуургаларынга деннеттинмес.

"Кызыл" куш фабриказының продукциязы өреге бүрүзүнүң хереглелинче чуглуп кээп-ле турзунам деп йөрээлден салып каалыңар.

Арапчор ОКСУР.

ЧУРУКТАРДА: Дагаа чуургаларының склад эргелекчизи Надежда Плетнева биле дагаа чуургазының сорттулакчызы дуржулгалыг ажылчын Галина Федотова; зооветлаборатория эргелекчизи Лилия Ооржак;

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

Кызыл хоорай чагыргазының кичээнгейинге

ДУЗАЛАП КӨРҮҢЕР

"Аазааның үш чыл манаар" дээни ышкаш үлегер домакка бүзүрээш, үш чылдың нүүрүн тондур көрүп, чырык чок караңгы орээлдерде тос-тостун чыккылама соогунуң дүшкени-биле дорт дугаар чылче кирдивис.

Бистер Энергетик 1 а кудумчузунуң шаандагы МЭРО ниити чуртталга бажыңының чурттакчылары (шупту 13 өреге) амгы үеде эң берге байдалда келдивис.

Чурттап орар оран-сававыстың каяа-даа хамааржыры билдинмес. Оон хараазындан чырык киртип алыр дээш сүрүшпээн, четпээн-барбаан даргаларывыс-даа чок. Ол девискээрни харылап турар депутадывыс кым ирги дээш, дилээш тыппадывыс.

Бо айтырыг талазы-биле Президент Ш. Ооржакка кирген бис, ол чериңнерни септеп-арыглаң алгаш, хуужудуп алыңар дээргe, ол хевээр турумчуп чурттап эгелээн улус бис. Мынчага дээр чырык чок чурттаарга берге-дир. Дузалап көрүңер.

Бир эвес дуза херек болза, чагы оңгарын касчып, проволокадан-даа (суурундак) болза тыпчыр бис. Аравыста аарыг-аржык, кырган-дижең кижилер хөй. Оон-даа берге үүл — өөренир хөй ажытолүвүс бар. Кежээлерде онаалга-кичээл кылдынмастыр.

Чурттакчыларның мурнундан Владимир ДОНГАК, ажылчын.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ "ТОЖУ КОЖУУНУНУҢ ЫРБАН СУУРУНУҢ ЭКОНОМИКТИГ АРГА-ШИНЭЭЗИН ЭКИЖИДЕР ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ХЕМЧЕГЛЕР ДУГАЙЫНДА" 2000 ЧЫЛДЫҢ АВГУСТ 7-ДЕ № 754 ДОКТААЛЫНЫҢ КҮҮСЕЛДЕЗИНИҢ ДУГАЙЫНДА

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

2000 чылдың ноябрь 3 № 1105 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазаа республиканың яамылары, ведомстволары болгаш бүдүрүлгелери Тыва Республиканың Чазааның "Тожу кожууннуң Ырбан суурунуң экономиктиг арга-шинээзин чогумчудар талазы-биле хемчеглер дугайында" 2000 чылдың август 7-де " 754 доктаалын күүседир талазы-биле тодаргай ажыл чоруттунган деп демдеглеп турар. Тыва Республиканың Чазааның ажылчын бөлүү Ырбан суурга баргаш, оон күүселдезин хынап корген. Амгы үеде Ырбан суурда социал адырның албан черлери, дизель-биле ажылдаар электри станциязы болгаш өске-даа организациялар чогумчалыг хандырылгалыг ажылдап турар. 2000 чылдың октябрь 20-де байдал езугаар алырга, экономиктиг арга-шинекти экижидер талазы-биле 19 пунктулуг хемчеглер күүсеттинген болгаш 13 пунктузу күүсеттинериниң кырында туруп турар, 3-үү күүсеттинмээн. Ырбан суур чагыргазы, а ол ышкаш бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларның удуртукчулары 3 пунктуну күүседириниң ажык чогунуң дугайын чугаалаанар.

Ырбан суурда дизель-биле ажылдаар электри станциязының электри четкилерин болгаш септелге мастерскаяларының бажыңын чаартып кылырын, "Тывакоммунэнерго" бүдүрүлгениң Ырбан участогунуң төлевилелсмета документилерин ажылдап кылырын, техниктиг дерилгезин чорударын, дериг-херекселдерни болгаш дизель-биле ажылдаар электри станциязың садып алырын 2001 чылда республиканың инвестиция программазынче киирер дугайында саналдарны "Тывакоммунэнерго" бүдүрүлгези Тыва Республиканың Экономика яамызынче киирген. "2001 чылда Тыва Республиканың республика бюджединиң дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузунуң төлевилелинге киирери-биле 2001 чылда Ырбан суурда дизель-биле ажылдаар электри станциязын 2,6 млн. рубль түңге карылгаларны төлээр талазы-биле санаашкыннарны Тыва Республиканың Сан-хөө яамызынче киирген. 2001 чылда Тыва Республиканың бюджет төлевилелинде пассажирлерни тус черниң агаар оруктарынга, суг транспортунга аргыштырар талазы-биле чарыгдалдарның орнун тургузарынга акша-хөреңгилернiң санаашкыннары баш удур көрдүнген, "Хоочуннар дугайында" Федералдыг хоойлу езугаар чиигелделерни төлээринге акша-хөреңги база планнаттынган.

Ажылдаар черлерни немей тургускан. Ырбан суурда "Тыва аңныыр" корпорацияның участогу ажыттынган. Тожу ыяш ажылагыйының сувенир цегинiң салбырын Ырбанда ыяш ажыл-агый участогунга тургузар кылдыр Россия Федерациязының Чонну ажылга хаара тудар күрүне фондузундан Тыва Республикага 5 муң рубльди аңгылап берген. Чурттакчы чоннуң ажылдавайн турар кезиин пөш тооруу, каттар, мөөгүлер чыырынче болгаш балык тударынче хаара тудар сорулгабиле 2000 чылдың октябрьда 10 муң рубльди аңгылаан. Чыл төнчүзүнге чедир Ажыл-биле хандырылга фондузундан 35 муң рубльди социал адырның бюджет организацияларының хереглелинге оттулар ыяш белеткээринче аңгылаары көрдүнүп турар.

Кыдыкы Соңгу чүктүң районнарынче болгаш оларга деннештирген черлерже продукция (барааннар) садып алыр база чедирер талазы-биле сан-хөө деткимче көргүзер федералдыг фондунуң акша-хөреңгизиниң күсели-биле 2000 чылдың августа Тыва Республиканың Чазаа кожууннуң социал адырының бюджет организацияларынга оттулар ыяш белеткээринге 200 муң рубль түңге Ырбанда ыяш белеткээр участокка сан-хөө деткимчени көргүскен, оон директорунуң үр үеде ажылдаваны-биле холбаштыр ол ажыглаттынмаан.

Участок эмнелгезиниң кезик-чамдыызы септеттинген. Тыва Республиканың Ниити болгаш профессионал өөредилге яамызында уруглар садынга болгаш ортумак школага мебель садарынга акша-хөреңгини аңгылаары көрдүнүп турар. Тыва Республиканың Кадык камгалал, эм болгаш техниктиг хандырылга яамызы участок эмнелгезиниң капитал септелгезин чорударын планда киирип алган.

Оон-биле чергелештир Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызы "Тыва балык" күрүне бүдүрүлгезиниң салбырын Ырбан суурга организастаар дугайында, Садыг болгаш амыдырал хандырылга яамызы хүн бүрү хереглел барааннар садыын ажыдар, Тыва Республикада Ыяш ажыл-агый талазы-биле девискээр эргелели — Тожу ыяш ажыл-агыйының сувенир цегинiң салбырын Ырбанның ыяш ажыл-агый участогунга тургузар талазы-биле даалгаларны күүсетпээн.

Тыва Республиканың Чазаа ол сорулгаларга сан-хөө акша-хөреңгилерни аңгылап берип турда-ла, кывар-чаар материалдарны "Тыванефтьпродукт" күрүне бүдүрүлгези чыл эгезинден-не соортпээн.

Үстүнде айыткан үүлдерни барымдаалап көрбүшаан, Тыва Республиканың Чазааның **ДОКТААДЫРЫ БОЛЗА:**

1. Тыва Республиканың Чазааның "Тожу кожууннуң экономиктиг арга-шинээзин чогумчудар талазы-биле хемчеглер дугайында" 2000 чылдың август 7-де № 754 доктаалының күүселдезин хынаар талазы-биле ажылчын бөлүктүң информациязын дыннаан кылдыр хүлээп алыр.

2. Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызы, Тыва Республиканың Садыг болгаш амыдырал хандырылга яамызы Тожу кожууннуң Ырбан суурнуң экономиктиг байдалын чогумчудар талазы-биле хемчеглерни күүсетпээн деп айтыр.

3. Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызы ай хуусаада "Тыва балык" күрүне бүдүрүлгезиниң салбырын Ырбан суурга организастаар.

4. Тыва Республикада Садыг болгаш амыдырал хандырылга яамызы Россияның Сан-хөө экижидилге болгаш хоозураашкын талазы-биле Федералдыг албанының Чөөн-Сибирь регионал аразының девискээр органының Тыва Республикада Агентилели-биле кады Ырбан суурда мооң мурнунда "Хербис" акционер ниитилелинге хамааржып турган садыгның бажының Ырбан суур чагыргазынга дамчыдып бээр айтырыгны бир ай хуусаада шиитпирлээр болгаш муниципалитет садыгны ажыдарын организастаар.

5. Тыва Республикада Бойдус курлавырларының комитеди, Тыва Республикада Чонну ажылга хаара тудар күрүнеңнiң федералдыг албанының департаментизи Тожу ыяш ажыл-агыйының сувенир цегинiң салбырын Ырбан ыяш ажыл-агый участогунга тургузар талазы-биле хемчеглерни 2 неделя хуусаада хүлээп алыр.

6. Тожу кожуун чагыргазынга, Ырбан суму чагыргазынга:

Ырбан ыяш-белеткел участогунуң ажылчорудулгазынга доктаамал контрольду боттандырарын болгаш продукцияны бүдүрүп үндүрериниң хемчээлин улгаттырар талазы-биле хемчеглерни хүлээп алырын;

муниципалитет садыгны ажыдарын;

кожуун төвүнден амыдырал хандырылга техниказын септээр болгаш өске-даа ачыдузалар талазы-биле үнүүшкүннерни организастаарын сүмелээр.

7. Тыва Республиканың Күрүне өнчүзүн эргелеп-башкарар талазы-биле күрүне комитеди, "Тыванефтьпродукт" күрүненiң каттышкан бүдүрүлгези Ырбан болгаш Тоора-Хем суурларга кывар-чаар материалдар станциязын ажыглаар дугайында саналды Тыва Республиканың Чазаанга көөрү-биле 2000 чылдың декабрь 1-ге чедир киирер.

8. Кыдыкы Соңгу чүктүң районнарынче болгаш оларга деннештирген черлерже продукцияны (барааннарны) соортүрүнге күрүнеден сан-хөө деткимче көргүзер фондуларның акша-хөреңгилерин хуваар талазы-биле Тыва Республиканың Чазааның комиссиязы Ырбан суурга муниципалитет садыын ажыдыпкан таварылгада анаа аъш-чемни соортүрүнге күрүнеден сан-хөө деткимчезиниң акша-хөреңгилерин аңгылап бээр арганы өөренип көөр.

9. Дараазында:

чурттакчы чоннуң хлеб-булочка кылыглары-биле долу бот-хандыртынылгазы-биле холбаштыр хлеб-булочка кылыгларын быжырар бүдүрүлгени тургузар;

видеоаппаратураны 1998 чылда садып алганы-биле холбаштыр Көдээ культура бажыңын видеоаппаратура-биле чаартыр;

Тожу кожуун чагыргазы УАЗ-469 автомашинаны аңгылап бергени-биле база Ырбан суурда орт албанының 6 штаттыг единицазының барын барымдаалап көрбүшаан, орт машиназын садып алыр, ажылдакчыларның санын немей өстүрбүшаан, орт камгалал албанын күштелдирер талазы-биле хемчеглерни күүседириниң барымдаа чогунуң дугайында ажылчын бөлүктүң саналы-биле чөпшээрежир.

10. Тыва Республиканың Экономика яамызы, Тыва Республиканың Сан-хөө яамызы ийи неделя хуусаада Ырбан суурда дизель-биле ажылдаар электри станциязын септээр талазы-биле чарыгдалдарны дуглаар кылдыр "Тывакоммунэнерго" бүдүрүлгеге акша-хөреңгини аңгылап бээр арганы өөренип көөр болгаш Тыва Республиканың Чазаанга көөрү-биле саналды киирер.

11. Яамылар болгаш ведомстволар Тыва Республиканың Чазаанга Тожу кожууннуң Ырбан суурунуң экономиктиг байдалын экижидер талазы-биле хемчеглерниң күүселдезиниң дугайында информацияны 2001 чылдың 1 кварталында киирер.

Тыва Республиканың Чазак Баштыңының бирги оралакчызы В. ОЮН.

Тыва Республиканың эрге-хоойлу актыларын албан езузу-биле парлап үндүрер дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

2000 чылдың октябрь 3 № 1102 Кызыл хоорай

"Тыва Республиканың Хоойлуларынга ат салдырар, күштүг болдурар болгаш албан езузу-биле парлаар чурумнуң дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузун хүлээп алгыже чедир хамаатыларга, албан черлеринге болгаш организацияларга Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнарының хүлээп ап турары эрге-хоойлу актыларының чедингир, билдингир болурун хандырар сорулга-биле база "Россия Федерациязының субъектилериниң хоойлужудулга (төлээлелге) болгаш күрүне эрге-чагыргазының күүсекчи органнарының хоойлужудулга ажылын организастаарының ниити принциптериниң дугайында" федералдыг хоойлунуң 8 үүлүнге дүүштүр Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1 Тыва Республиканың Президент Администрациязы 2001 чылда "Тыва Республиканың хоойлужудулгалар чыындызын" 500 экземплярга белеткээш, үндүрер.

2. "Тыва Республиканың хоойлужудулгалар чыындызының" бижимел хевирин бадылаар.

3, "Тыва Республиканың хоойлужудулгалар чыындызының" редакция коллегиязының составын бадылаар (кошкан). "Тыва Республиканың хоойлужудулгалар чыындызын" үндүрер хуусаа талазы-биле бүрүн эргени эдилгези;

3. Тыва Республиканың Дээди Хуралының доктаалдары болгаш оске-даа норма-чижек актылары;

4. Тыва Республиканың Президентизиниң Чарлыктары болгаш айтыышкынны;

5. Тыва Республиканың Чазааның норма-чижек байдалдыг доктаалдары;

6. Тыва Республиканың Конституция судунуң актылары.

Чыынды дараазында үндүрүлгелерден тургустунар:

1 Тыва Республиканың хоойлулары;

2 Мурнунда хүлээп алган болгаш оскерилгелер киирген хоойлуларның чаа гайында" федералдыг хоойлунуң 8 үүлүнге дүүштүр Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1 Тыва Республиканың Президент Администрациязы 2001 чылда "Тыва Республиканың хоойлужудулгалар чыындызын" 500 экземплярга белеткээш, үндүрер.

2. "Тыва Республиканың хоойлужудулгалар чыындызының" бижимел хевирин бадылаар.

3, "Тыва Республиканың хоойлужудулгалар чыындызының" редакция коллегиязының составын бадылаар (кошкан). "Тыва Республиканың хоойлужудулгалар чыындызын" үндүрер хуусаа талазы-биле бүрүн эргени хоойлужудулга ажылын организастаарының ниити принциптериниң дугайында" федералдыг хоойлунуң 8 үүлүнге дүүштүр Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1 Тыва Республиканың Президент Администрациязы 2001 чылда "Тыва Республиканың хоойлужудулгалар чыындызын" 500 экземплярга белеткээш, үндүрер.

2. "Тыва Республиканың хоойлужудулгалар чыындызының" бижимел хевирин бадылаар.

3, "Тыва Республиканың хоойлужудулгалар чыындызының" редакция коллегиязының составын бадылаар (кошкан). "Тыва Республиканың хоойлужудулгалар чыындызын" үндүрер хуусаа талазы-биле бүрүн эргени эдилгези;

3. Тыва Республиканың Дээди Хуралының доктаалдары болгаш оске-даа норма-чижек актылары;

4. Тыва Республиканың Президентизиниң Чарлыктары болгаш айтыышкынны;

5. Тыва Республиканың Чазааның норма-чижек байдалдыг доктаалдары;

6. Тыва Республиканың Конституция судунуң актылары.

Кызыл хоорай чыындының редакция коллегиязына бээр.

4. Тыва Республиканың Сан-хоо яамызы:

"Тыва Республиканың хоойлужудулгалар чыындызын" белеткээрин болгаш үндүрерин организастаарынга 195,6 муң рубльди 2001 чылдың бюджединге баш удур көөр.

Тыва Республиканың эрге-хоойлу актыларын 2000 чылда капсырылга кылдыр ук солуннарның субсидия күсели-биле "Шын" болгаш "Тувинская правда" солуннарга дес-дараалаштыр 60 болгаш 54 муң рубльди үзүп бээр.

Тыва Республиканың Чазак Баштыңының бирги оралакчызы В. ОЮН.

Тыва Республиканың Чазааның 2000 чылдың ноябрь 3-те № 1102 доктаалы-биле бадылаан

"ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЖУДУЛГАЛАР ЧЫЫНДЫЗЫНЫҢ" БИЖИМЕЛ ТАЙЫЛБЫРЫ

Тыва Республиканың хоойлужудулгалар чыындызы
Чылда үндүрген номер (ниити номер)
Үндүрген айы, чылы
Тускай үндүрүлге
Кызыл хоорай

ЧЫЛЫГ ЭНЕРГИЯЗЫНГА ТӨЛЕВИРЛЕРНИ ДОКТААДЫРЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

Тыва Республиканың энергетика талазы-биле девискээр комиссиязының ДОКТААЛЫ

2000 чылдың октябрь 5 № 2

Хөмүр, кывар-чаар үүлдер, эт-херексел болгаш оске-даа материалдар ортээниң оскенин барымдаалааш, Тыва Республиканың энергетика талазы-биле девискээр комиссиязының **доктаадыры болза:**

1 Тыва Республиканың чылыдылга станцияларының болгаш коммунал ажыл-агыйның одалга четкилериниң бүдүргени чылыг энергиязынга төлевирлерни № 1 болгаш № 2 капсырылгалар езугаар 2000 чылдың сентябрь 1-ден эгелеп күштүг болурун доктаадыр.

2. "Тываэнерго" ниитилелдиң чылыдылга станциязының бүдүргени чылыг энергиязының ортээнде "Жилье" деп муниципалдыг бүдүрүлге-септелге чериниң бажыңнар иштинде чылыг четкилерин септээринге чарыгдалдарын база киириштирерин тодарадыр.

Тыва Республиканың ЭДК даргазы В. ОЮН.

Тыва Республиканың энергетика талазы-биле девискээр комиссиязының 2000 чылдың октябрь 5-те № 2 доктаалынга № 1 капсырылга

"Тываэнерго" деп акционерлиг ниитилелдиң чылыдылга станциязының хереглекчилеринге бээр чылыг энергиязының төлевирлери

(рубль)

	1 Гкал дээш төлевирлер (немелде ортек дээш үндүрүг чокка)		
	амгы төлевир	чаа төлевир	өзүлдези (%)
Ортумак төлевир	107,0	172,0	61
Үлетпүр бүдүрүлгелери болгаш оларга деңнештирген хереглекчилер, бюджет организациялары болгаш бараан бүдүрбейн турар база моон адаанда данзыда кирбейн турар хереглекчилер	108,7	175,2	61
Республиканың чаш уруглар Бажыңы, бичии уруглар Бажыңы, караа четпестер ниитилелиниң өөредилге-бүдүрүлге чери, аалчылар бажыңнары	63,6	102,2	61
Чурттала-тудуг кооперативтери болгаш хууда бажыңнар	16,8	27,0	61

Тыва Республиканың энергетика талазы-биле девискээр комиссиязының 2000 чылдың октябрь 5-те № 2 доктаалынга № 2 капсырылга

"Тывакоммунэнергонуң", "Ак-Довурактың ЧЭТ" одалга четкилериниң хереглекчилеринге бээр чылыг энергиязының төлевирлери

(рубль)

Одалга четкилериниң болгаш чылыдылга станцияларының турар черлери	1 Гкал дээш төлевирлер (немелде ортек дээш үндүрүг чокка)		
	амгы төлевир	чаа төлевир	өзүлдези (%)
Ак-Довурак хоорай	148	259	75,0
Коммунал ажыл-агый черлериниң одалга четкилериниң ортумак төлевири	253	375	48,2
оон иштинде			
Шагаан-Арыг хоорай	258	357	38,4
Чадаана хоорай	255	427	67,5
Туран хоорай	295	463	56,9
Сарыг-Сеп суур	197	315	59,9
Чаа-Хол суур	250	528	111,2
Бай-Хаак суур	214	386	80,4

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНДА

ДОКТААЛДАР — КҮҮСЕЛДЕДЕ

Чоокта чаа ТР-ниң Чазак хуралынга 2000 чылдың апрель 20-де "1999-2000 чылдарның одалга сезонунда республиканың чылыг-энергия комплекстеринде бүдүрүлгелериниң ажылының түңнелдери болгаш 2000-2001 чылдарның күскүкышкы үеларинде ону турум хандырарының сорулгаларының дугайында" № 329 доктаалының күүселдезиниң түңнелдериниң дугайында айтырыгны чугаалашкан. Ол айтырыгга хамаарышкан яамылар, ведомстволар, чылыг-биле хандырылганы харыылап турар организациялар, республиканың энергетика болгаш хөмүрдаш адырында бүдүрүлгелериниң экономиктиг күчү-шыдалын шынарлыг тургузар дээш септелгени, чаартылганы кылып, чылыг болгаш энергия хереглекчилеринге турум байдалды тургузар дээш бүдүрүлгелериниң техниктиг хандырылгаларынче улуг кичээнгейни угландырган.

Республиканың чылыг-энергия болгаш чурттала коммунал ажыл-агыйларының объектилерин бо чылдың кыжынга белеткээриниң программазынга дүүштүр ТР-ниң Чазааның доктаалы-биле дериг-херекселдериниң септелгезин чорударынга 57 млн. рубльди чылыг-биле хандырып турар организацияларның боттарының киирип алган орулгазындан кылып чоруткан. Ол колдуунда чылыг болгаш электри энергиязының ажыглааны дээш хереглекчилериниң толевиринден кирген. Чазак доктаалында көрдүнгени-биле 3,8 млн. рубль федералдыг бюджеттен акшаланды-рып турар хереглекчилерден, 4, 4—республиканың, 33, 6 — тус черниң бюджединден, 15,2 млн. рубль оске достерден келген. Котел дериг-херекселдерин,, чылыг болгаш электри четкилерин септээринге 297 ажылчыннарны болгаш инженер-техниктиг ажылчыннарны хаара туткан, оон иштинде 95 ажылчын керээлиг организациялардан киришкен. Ниитизи-биле септелге ажылдарын бо чылын 77 млн. рубльге чорудары көрдүнген турган, а херек кырында 57,0 млн рубльге кылдынган Дериг-херекселдерни септеп кылырынга 24,5 млн рубль чарыгдаттынган, артканы колдуунда чылыг-энергия болгаш чурттала-коммунал ажыл-агый комплекстеринде ажылчыннарның ажыл толевирин төлээн.

Бо чылдың 9 айларында 328,5 муң тонна хөмүр-дашты садып сайгарган, эрткен чылдың бо үези-биле деңнээрге 6,3 хуу хөй болуп турар. "Каа-Хем" хөмүр-даш күрүне бүдүрүлгезиниң техниктиг хандырылгазын экижидеринге 19 млн. рубльди берген. Чылыг төптеринге болгаш котелдарга база бюджет адырының албан черлеринге, чурттакчы чонга хөмүр-даштың курлавырын тургузар сорулга-биле 21 млн. рубльди чоруткан. Бо талазы-биле чайгы үеде элээн ажылдар кылдынган. Кыдыкы Соңгу чүкке деңнештирип каан кожууннарже 13 муң тонна, чедери берге кожууннарже 15 муң тонна хөмүр-дашты чедирген. Бо хүннерде Кызылдың ЧЭТ-те болгаш коммунал котелдарында үш неделяның хөмүр-даш курлавырын доктаамал тудуп турар. Эрткен чылдарда эң берге байдалга Хову-Аксының ЧЭТ хамааржып турган. Бо чылын оон котелдарының 70 хуузун септеп, чаартып кылган.

Ажык хевирниң "Тываэнерго" акционер ниитилел хоорай иштинин 3,5 км чылыг четкилериниң хоорзаларын солаан, 11 км ажыг электри четкилерин чаарткан, 510 электри чагыларын солаан. Чеди трансформаторларны, 113 подстанцияларның дериг-херекселдерин септеп кылган. Кызылдың ЧЭТ-тин суг долдурар скважиназының тудуун ажыглалга киирген. Сарыг-Септе болгаш Бай-Хаакта котельнаяларның котел септелгезин болгаш суг дамчыдылгазының хоорзаларын чаартып кылган.

Оон-биле чергелештир ТР-ниң Чазааның бо чылдың апрель 20-де хүлээп алганы № 329 доктаалы-биле чылыг, энергия төптериниң котельнаяларының чылыг болгаш электри четкилериниң, чурттала фондузунуң дериг-херекселдерин септеп чорударының чылдың программазы, акша-хөрөнгиниң чедиштирилгеннинде барганындан чедир күүселтинмейн барган. Кызылдың ЧЭТ-те элээн хой ажыдар чедир кылдынмаан, оон түңнелинде № 4 турбогенераторнуң септелгезин бо чылдың декабрь 31-ге чедир узаткан. Планда көрдүнген тудугларның септелгези —18 хууга, чылыг четкилери — 22, электри четкилери — 57 хууларга күүселтинген. Ак-Довурак хоорайда № 4 котелдуң септелгези эгелевээн, 7 дугаарлыг котелдуң септелгези доозулбаан. Шагаан-Арыг хоорайда ЧЭТ-тин 4 дугаарлыг котелдуң септелгези тургузуп каан графиги езугаар кылбайын турары дүвүренчиг. Чаа-Хол суурда топ чылыг четкизин кыжын доктаамал суг алыр, ол сугларны оскээр чайылдырарының аргазын бо хүнге чедир албааны тус черниң чагыргазының шүшпеп ажылын бадыткап турар.

Сөөлгү үеде электри энергиязының чарыгдалында байдал дыка бергедээн. "Тывакоммунэнергонуң" чурттакчыларда болгаш организацияларда электри энергиязы дээш өрези көвүдээн. Бо чылдың октябрь 17-де ТР-ниң Чазаа "2000 чылдың IV кварталында электри энергиязы-биле хандырып турар организациялар биле чурттакчы чоннуң болгаш бюджет организацияларының бот-боттарының аразында төлежилгени чурумчудар талазы-биле ап чорудар немелде хемчеглер дугайында" № 1057 доктаалды хүлээп алган.

Ол доктаалдың күүселдезиниң талазы-биле бо чылдың ноябрь 1-де ТР-ниң Чазак хуралынга "Тываэнерго" акционер ниитилелдиң директору С. Б. Сараевтиң күрүне бүдүрүлгези "Тывакоммунэнергонуң" директору В. П. Мельниченконуң информациязын алган. Бо айтырыг дыка нарын болуп артпышаан. Электри энергиязының талазы-биле Тыва Республика "Красноярскэнерго" акционер ниитилелде өреленген. "Ону хуусаазында толевес болзуңарза, электри энергиязын өөрүп бис" деп айтырыгны 3 удаа тургузуп турар. Үстүнде айыттынган доктаалды күүселдир талазы-биле ТР-ниң Чазаа ажыглаан электри энергиязын үезинде толеттирери-биле даалгаларны харыысалгалыг удуртукчуларга берген турган. Кажан хынап келгениниң түңнелинде ол доктаалдың 7 кол үүлү октябрь айда күүсеттинмээни илерээн. Республика бүдүрүлгези "Тывакоммунэнергодан" ажык хевириниң "Туваэнергоже" электри энергиязын сайгарар хүлээлгезин дамчыдып бээр, бо айтырыгны шиитпирлээр сорулга-биле бот-боттарының аразында санажылганың хыналдазын чоруттаан. Электри энергиязын ажыглааны дээш үезинде толеп турарын хынаар ажылчын комиссия тургустунмаан. Бот-боттарының аразында санажылганы чурумчударының болгаш эрткен чылдарда ажыглаан электри энергиязында өрезин толээриниң хемчеглери ажылдап кылдынмаан. Чединмес өг-бүлелер биле болгаш акша-биле хандырылгазы четчир өг-бүлелериниң аразында электри энергиязының өртээн таарыштыр тургуспаан. Бюджет адырында, 85 хереглекчилеринде электри энергиязының чарыгдалын хынаар приборлар тургустунмаан.

Электри энергиязында кандыг-даа оре чок турган организацияларны, чылдагаан чок черге өөрүп турда, күрүнеиниң электри энергиязын хайгааараар Тывада салбыры хемчег албаан, оларга Чадааананың 3 школалары, № 2 автомобиль транспорту акционер ниитилел. Бай-Хаак кудумчузунда чурттала-га бажыңнары, Бии-Хем кожууннуң Сөөш суур хамааржыр. "Тываэнерго" акционер ниитилел, республика бүдүрүлгези "Тывакоммунэнерго" болгаш чурттала-коммунал ажыл-агый бүдүрүлгелери хереглекчилерден болгаш чурттакчы чондан электри энергиязының өртээниң чыылдазының талазы-биле ажылды кошкаткан.

Кижиниң амыдыралында эң-не эргежок чугула үүл — чылыг, чырык. Бо ийи доктаалдың күүселдезинче Чазактың эглип кээп турары таварылга эвес. Чылыгда болгаш чырык-биле хандырылгада организацияларның-даа, чурттакчыларның-даа өрези баш ашкан. Бир эвес ол өрелерни үешаанда чедир толевес болза, чырык чок артып каап болурунуң кырында келген бис. Чылыг талазы-биле борта чаңгыс чижекти киирип көрейн. "Каа-Хем" хөмүр-даш уургайы Кызылдың ЧЭТ-те 37 млн. рубль өрелиг, а �чЭТ бодунуң дужунда хоорайның организацияларында болгаш чурттакчыларында өрези база ол хире чедип турар. Түңнелинде үстүнде улуг организациялар үндүрүглерде өрезин толеп шыдавайн баарга, Республика бюджединге кайы-хире берге дээрзи дораан-на билдине бээр.

Доктаалдарның күүселдезин амыдыралга боттандырар талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглерни алырын харыысалгалыг яамыларга, ведомстволарга, комитеттерге берип, оон удуртукчуларынга күүселдезиниң хуусаазын тодаргайлап айыткан. 2000—2001 чылдарның кышкы одалга сезонун организастыг эрттирер талазы-биле ТР-ниң Чазак Баштыңының бирги оралакчызы В. М. Оюн баштаан республика комиссиязы тургустунган.

Сергей ХЕРТЕК.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫНЫҢ (ПАРЛАМЕНТИЗИНИҢ) ДОКТААЛДАРЫ

"Тыва Республикага даштыкы инвестициялар дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузуи күш чок болдурар дугайында"

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) **доктаадыры болза:**

1. Федералдыг хоойлужудулгага чөрүшкек болганын барымдаалааш "Тыва Республикага даштыкы инвестициялар дугайында" Тыва Республиканың Дээди Хуралының 1993 чылдың сентябрь 30-де хүлээп алганы № 534 доктаалын күш чок деп санаар.

2. Бо доктаал ону албан езузу-биле парлаан хүнден эгелеп күштүг болур.

Кызыл хоорай
2000 чылдың ноябрь 3
№ 801.

"Депшилге дээш" ниитилел-политиктиг организацияның болгаш Бүгү-россияның "Яблоко" ниитилел каттыжыышкынының Тывада девискээр салбырының хоойлужудулга инициативазының дугайында Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) доктаалын күш чок болдурар дугайында

"Россия Федерациязының тус чер бот-башкарылга организациязының ниити принциптериниң дугайында" федералдыг хоойлуга киирген өскерилгелерге болгаш немелделерге база Тыва Республиканың Дээди Хуралының херектерни соксадыр талазы-биле медеглелинге, Тыва Республиканың Дээди судунуң 2000 чылдың сентябрь 29-та тодарадылгазынга үндезилээш Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) **доктаадыры болза:**

1 "Депшилге дээш" ниитилел-политиктиг организацияның болгаш Бүгү-россияның "Яблоко" ниитилел каттыжыышкынының Тывада девискээр салбырының хоойлужудулга инициативазының дугайында" Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) 1999 чылдың апрель 8-те № 208 доктаалын күш чок болган деп санаар.

2. Бо доктаал ону албан езузу-биле парлаан хүнден эгелеп күштүг болур.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
2000 чылдың ноябрь 3
№ 803.

ПОЛИТИКТИГ

КЫМ СИЛЕР,

— Владимир Дидимович, силер Тыванын парламентизинге депутат тургаш, бир янзы талалыг политик турдуңар. Номчукчуларның чамдыызы дээрги Тавберидзе политикадан үне берген бе суг деп айтыргылаар-дыр.

— Чок! Политикадан үнмедим. Харын-даа олче улам ханылап бар чыдар мен. "Яблоко" деп ниитилел-политиктиг каттыжыышкынның Тывада салбырының даргазы мен. Ук каттыжыышкынның мурнундан ажылдап турар мен. Тыванын Үндезин Хоойлузунуң толевилелин ажылдап кылыр ажылчын бөлүктүң кежигүнү-дыр мен. Ам келир соңгулдаларга киржир бис. Депутат эвес-даа болзумза, политиктиг ажыл-херектерден чыда калбайын турар мен, кылыр ужурлуг ажылдарымна хой. Сөөлгү үеде кижиниң хууда эрге-шолээзин камгалаар шимчээшкинни тургузуп алдывыс. Ол талазы-биле биске кижилер кээп турар, оларга дузаны кадып турар бис.

— Дээрги Тавберидзе "баррикаданың" кайы талазында ирги? Чазактың талазында бе азы оппозициянында бе?

- Дээрги Тавберидзениң бодунуң "баррикадазы" бар болдур ийин Чазактың бе деп айтырдынар Шынында Президентиниң бе дээни ол ышкажыл Оон ынай "оппозиция" дидинер Мен бодаарымга чүү ындыг оппозиция боор ол? Каш борбак кижиниң болдуңчуп алганы болгуму-ле-дир Олар Президентиниң ажыл-чорудулгазынга мелээжок удурланып-ла турарлар Ол улустуң аразында ниитилелге ажыктыг чүве кылыпкан хире оода-ла чаңгыс кижиден адап көрүнерем. Олар баштай Бичелдей-биле Эпптиң талазынга кыстынып, оларны-ла дескинип турдулар чоп. Олар ам Кашинниң талазында. Ниитилелде чүү болуп турары оларга кандыг-даа хамаарылга чок. Чүгле боттарының байып алыр сорулгазын бирги чергении кылып алгаш турлар. Езулуг оппозиция ниитилел хөгжүлдезинче кичээнгейни угландырып, шүгүмчүлелди кылып тура, ажыктыг санал-оналдарны киирип билир ужурлуг. Демократия кандыг-даа шүгүмчүлелди хүлээп көөрүн даандырып турар. Оон иштинде удурланыкчыларның база. Экономикада, политикада, кижиниң эрге-шолээзинде чазактың чазыгларын эскерип кааш, ол дугайында ажыы-биле чугаалаар херек. Шүгүмчүлелди кылгаш, четпестерни чок кылып алырының сүмелерин кадар херек.

— ТР-ниң Кадык камгалал яамызының автотранспортун силерни шиңгээдип алган деп солуннарга шүгүмчүлеп турган болгай.

А ол шүгүмчүлелдиң үези эрте берген. Оон бээр ам 10 чыл болу берген. Шүгүмчүлелдиң күткүкчүзү ынчангы яамы сайыды турган Күдерек ышкажык. Политиктиг демиселдиң шүгүмчүлели болдур ийин Кым-даа техниканы халаска хуужудуп албаан Ол дээш акша-тогерикти төлээн, харын-даа шынында өртээнден ийи дакпыр ажыр төлээн болдур эвеспе. Экономиканы билбес кижилерниң чугаазыдыр. Бистиң техникавыс Кадык камгалал яамызының хуу өнчүзү турбаан. Техниканы автобүдүрүлге боду садып ап турган. Артык кезектер, кывар-чаар материалдарны боду тыптынып ап турду. Бот-орулга-чарылгалыг турдувус. Хуужудулга кандыг-даа хажыдыышкын чокка кылдынганын Москва тодараткан. Кадык камгалал, улус өөредилгезиниң объектилерин хуужударының талазы-биле кол эргелел черинден хыналданы каш удаа кылган.

— Силериң амгы "Медавтотранс" деп акционер ниитилелиңер аъш-чем, артык кезектер, тудуг материалдарын чонга садып, сайгарып турар. Чамдык кижилер мынча дээрлер: Тавберидзе кажар чүве, бараанының өртектерин чиигедип алган. Оон-биле политикага көскү чер ээлеп алырының аргазы-даа дижирлери бар.

— Оон-биле политикага чүү чедип алырыл. Бирээде, ол-дур. Ниитилелде байдал ынчап барган чүве-дир ийин. Кым-на куруг черге меге аазаашкын кылырыл, соңгукчулар аңаа бүзүрээр. Чурт-даа, силер-даа ядыы апардынар. Мен база силер ышкаш ядыы мен деп, кижилерниң бажын тооредир политиктер эндерилген. Чүл ол? Кижилерни эки амыдыралче чүткүдеп хоорулдуруп, ниити ядараашкынче кыйгырыг-дыр. Сөөк-язы айтырыын маңаа немеп алыылынар. Ийигизи ол-дур. Соңгукчулар бодунуң националын-на депшидип алыр деп принципке чагыртканы болур. Мону барымдаааан соңгукчуларның депутаттары, удуртукчулары ам-даа хой үеде шак ындыг "чедиишкиннерниң чечектелиишкининге" чурттаарлар эвеспе. Бистиң садып турарывыс бараанныгывыстың өртектери өскелерден чиик. Ында багай чүл ынчаш?

— "Өлген кижи бажы ковңнатпас" дээр. Ындыгдаа болза ол айтырыгны силердөн салыр апардым. Генрих Эпптиң өлгени-дир ийин. Ол дугайында төп парлалга безин бижиди. Чамдык парлалгаларның хөөнүн көөрге, Эпптиң өлгенинге республиканың удуртукчулары маңаа киржилгелиг. А оске парлалга органнары Эпптиң бизнес талазы-биле удурланыкчылары чок кылып каан дээр-дир.

— Ол шын. Эпптиң өлгени янзы-бүрү ыыт-шимээнни үндүрдү. Чамдыкта мырыңай национал маадыр өлүртүп кагды суг дижи бээрлер-дир Аңаа хамаарыштыр мээн бодалым көңгүс оске Оон өлгени политика-биле көңгүс холбаа чок. Сөөлгү ийи чылда ол политика-биле көңгүс ажылдавады. Ук айыыл-халап оон бизнези-биле харылзаалыг. Прокуратура шын харыыны бээр ужурлуг

— Кызыл хоорай мэриниң кандидатуразынга дээрги Тавберидзениң ады база кирген. Ол эртпээн, Кашин дүжүлгеге олуруп алды. Кандыг чылдагаандан Тавберидзе эртпейн барганыл? Кызыл хоорайның башкылары ажыл соксадыышкынын кылып турган, мынча дижип турганнар: "Хоорай чагыргазының даргазынга Тавберидзени соңгуп алыр турган бис. Көңгүс билбес киживисти дарга кылып алгандыр бис..." Бо чугаага хамаарыштыр чүүү чугаалап болур силер?

- Кызылдың чагырга даргазынга мээн кандидатурам турганы шын. Кашин кончуг хой үннү алган. Ынчангы үениң бергелерин Кашин кончуг-ла ажыглап билир кижи болган. Ынчан акша-шалыңны озалдаашкынныг берип турган. Зоя Саттың ажылынга улуг четпестер турган. Кашин бо байдалдарны ажыглап шыдаан, куруг аазаашкыннар-биле чонну мегелеп апкан. Бөгүн Кашин кандыгыл? Өг-бүлези-биле даштыкыга дыштанып алыр. Улуг ортектиг машиналыг, Красноярскиде квартиралыг. Ол кымның амыдыралын экижидип кааныл? Бодунуң-дур бе азы оске соңгукчунуң бе? Чажыргаш чоор, хоорайның орус дылдыг чурттакчыларының 95 хуузу Кашин дээш бадылааннар. Кашинни чүгле орус сөөктүг кижи дээш. Чазакта, хоорайда орус кижи чок-тур, орус дарга кандыг-даа болза соңгуп алыылынар деп, чамдык кижилер ажыы-биле чугаалап турдулар.

Кыштаглаашкын — шылгалда

БОТ-ҮНЕЗИ ЧИИК УКСАА БОЛЗА...

Сергей Ооржак Улуг-Хем кожуунда көдээ ажылагый эргелелиниң кол зоотехниги. Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызынга ооң-биле чоокта ужуражып чугаалаштым.

— Эйлиг-Хем талада өшкү мал уксаалыг. Бүдүрүкчүлүг шээр малдың уксаазын садыглажырын керээ-дугуржулга езугаар чорудуп келдивис. Ам чаа телефон-биле уксаажыдылга каттыжыышкынының төлээлери-биле база чугаалажып чыттым. Орукта кел чор. Олар келгижеге кожуунда кыштаглаашкынның байдалын таныштырып четтигиптер боор мен—деп, Сергей Ийидимбуевич чугаалады.

Улуг-Хемниң мал ээлери бо хүннерде мал чизезинге белеткенип турар. Чизени шын кылып доозуп алырга, деткимче акшаны холга дораан тудуп алырынга ажыктыын малчын бүрүзү билип орар. Ниити кыштаг саны 126 чедип турар. Тодаргайлааргa, хууда амыдыралдыгларның хонаш-турлаа 68, арат ажыл-агыйларының 14, колхоз, совхозтарның, коллективтиг көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң малчыннарының кыштаа 46.

Хөлчок улуг кызырлыышкын сооңда мыйыстыг бода малдың бажы 6501 чеде берген. Төрүүр мөгек бажы 2684. Хууда амыдыралдыг өг-бүлелериниң инээ 5848. Шээр мал бажы 31107 мун, ооң иштинде, 17309 хууда мал бажы. Чылгы мал бажы 1566 четкен. Тодаргайлааргa, чоннуң дузалал ажыл-агыйларында 212, арат ажыл-агыйларда 121, коллективтиг көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериңде 213 чылгы бар. Ниитизи-биле алырга, ТАР үезинин бир шыырак кожайынын чылгы малынга чедер-четпес деп болур. Бөгүнде автотехниканың артык кезектериниң, кывар-чаар үүлдериниң өртектери хөлчок өскен. Аар өртектиг көдээ ажыл-агый техниказындан "туттунарга", чарыгдал, когарал каш дакпыр улгадыр.

Бир чорук чоруурунга бензинге үнер акша чүсчүзү-биле чарыгдаттынар. Ооң орнунга ажылчын шарыны, тевени, аътты өстүрүп алыр болза, шынап-ла, чыттыр байын болур. Шаанда-даа үелерде мал бажын бурунгу ада-өгбелериве улуг күш үндүрүп аал, төрел бөлүк, арбан-суму деткимчезиби-ле өстүрүп чораан. Чүгүрүктер, ажылчын аътшарылар барда, тыва кижиниң хей-аъды бедик. Бо одуругларның ээзи малчын уктуг. Бежен чылдарда ада-ие чишке сувай бе соп чиир турган. Ооң эъдин чиирге, кижи тос-тостуң соогунга доңар эвес. Кыштагда казанак бажынывыска улуг кижилер ажылдап чоруй баарга, ону долгандыр кызыл-бут, ырыктааштыг дөрт-беш харлыг шаамда маннап турганым сактып ор мен.

Хырын тодугда, аарыг кижиге чыпшынмас. Тенек оолдарның опчоктаныышкынын хай деп чадааш, ада кымчылаптарга-даа, кижи эъди курланы-даа бергеш, үр балыгланмас. Инек, аң эъди чиирге, харын кижиниң мага-боду хээрек болур. Кожавыс чылгы малы хөй аалдың оглу Дырың-оол Дагба-Лама дээр элээди оолдуң эъдиниң кадыы кайгамчык-ла эвеспе. Чиир чеми аът эъди-биле холумак шынарлыг боорга, ындыг турган боор. Аът өстүрерин мода, мөөрей кылдыр чарлаксаарым хөлчок!

Рынокта ең аар өртектиг эъг — **хаван эъди.** Ооң-биле кандыг-даа чемни кылыптар боорга, өртээ улуг чадавас. Улуг-Хем кожуунда хаван бажы 1052. Хууда дузалал ажыл-агыйлыг чонда — 755.

Тускай эртеми зоотехник болгаш, Сергей Ооржак менээ кыш удур кожуунда мал ээлериниң кезип белеткеп алган сигенин, мал чемин элээн делгередир тайылбырлады:

— Оргумаа-биле алырга, малдыг аал бүрүзү бир автотележка ишти сигенни мал азыраар черинде дүжүрүп алган. Мурнуку эки шаг-үелер дег хөй хемчээлдиг силос, сенаж салдынмаан. Колдуу-ла сиген сарааттары кыштагларда көстүп турар. Чогум хынамчалыг, быжырымчалыг мал ээлериниң суггаттыг шөлдеринге бо чылын меде, сула чаагай үнген. Эйлиг-Хемниң сураглыг малчыны Март-оол Күдер-оолдуң үлегерин эдерип, чыл санында медени ол-ла шөлүнден үш дүжүттү ап турарлар база тыптып келген. Ол дээрге хем ол чарыында Анай Сидордыр.

Мал ээлери чүгле хөй чылдыг сиген өстүрери-биле боттарын кызыгаарлавас. Улуг-Хемниң "Чодураада" Бады Каев картофельди, капустаны эндере өстүрүп алыр. Ону белен өрү-куду садып, шүүдеп база турбас. Артыкшылы-биле хаван, дагаа өстүрер. Шак ыпчаар ажылдаарга, кижиге-даа, ажаап өстүрүп турар малынга-даа эки.

Сергей Ийидимбуевичиниң тайылбыры анаа-ла чугаа эвес, а ужурлуг, уткалыг арга-дуржулга. Бодунуң алыс географтыг

Ылаңгыя "Улуг-Хая" совхозтуң Демир-Сугда, Эъжимде. Чазаглар, чайлаглар, күзеглер, кыштаглар хостуг болгаш делгем. Шак ол хире улуг девискээрге миллион-даа баш кайын чудаар, кыш ажа бээр болгай аан.

туружун алырга, Улуг-Хем кожуунга черни-даа, малды-даа хөгжүдүп болурун кол зоотехник херек кырында билир. Араттарның эрги суггат бугаларын чаала ында катап шиңгээдип эгелээн. Ылаңгыя "Улуг-Хая" совхозтуң Демир-Сугда, Эъжимде. Чазаглар, чайлаглар, күзеглер, кыштаглар хостуг болгаш делгем. Шак ол хире улуг девискээрге миллион-даа баш кайын чудаар, кыш ажа бээр болгай аан. Чамдык аалдар, төрел бөлүктер мөң күш кылдыр эвилелдежип, малының бажын өстүрүп орар. Демнигде—күштүг, тепкиштигде—быжыг. Ынчангаш олар кыштагларының одар-белчиирин камгалап апкан.

Шак ындыг херии базымнарны кылырынга кожуун чагыргазының ээ көрүүшкүнү үлегер-чижек. Сергей Ооржак-биле ужуражыр оранчок мурнунда Шагаан-Арыгга бир катап сургакчылап чорааш, чагырыкчы Виктор Пюрюнабиле ужурашканым ам сактып ор мен.

— Далай адаанче кире берген Көк-Чыраа суурун чурттакчылар сактып, ол-ла девискээрниң чоогунга хонаш-турлаг тудуп алырын, аңаа электри шугумун кожарын саналдаан. Тускай эртемим электрик кижи болгаш оларның саналын деткидим. Ам ол сууржугашта электри чырыы хып тур. Күш четтиксимзе, Эъжимге база электри чырыын киирерин кызыдар мен — деп, Виктор Кууларович менээ ынчан чугаалаан.

Бөгүнде ол ажыл күш четтинмейн тур боор. Хем оруунуң үзүктелир бүдүүзүнде чагырыкчы баштаан удуртукчулар Эйлиг-Хем, Эъжим малчыннарынче аъш-чем аймаан, мал чемнерин сөөртүрүнге дузалап турарын Сергей Ооржактан билип алдым.

— Эйлиг-Хемче 20 тонна дусту чедирген, Эъжимче, ооң чоогунда малчыннарже 4 тонна дус курлавырын база белеткеп тургускан—деп, кол зоотехник чугаалап ор.

Өнчү-хөреңгиниң хевири өскерлирге, үлеп-хуваажырының арга-хевири, садыг-долаазы база бир янзы болу бээри билдингир. Чагырыкчы ол-бо арга-биле автотранспорт, кывар-чаар чүүл айтырыын дугуржуп бергендир. Ам мал ээлериниң талазындан удур шимченири негеттинер. Халас төктүп чыдар чүве кайда боор ийик.

Келген бараанны чээлиге алгаш, ооң орнун дуглавайн бааргa, берип, магадылап турар тала эпчок байдалга таваржыр. Ооң бир чижээнге мурнуку чылдарда чээлиге көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринче, мал ээлеринче чорудупкан эм-таңы хамааржыр. Республиканың Ветеринария департаментизиниң начальнигиниң оралакчызы Мариана Арапчор мынча диди:

— "Зооветснаб" чээлиге берипкен эм-таңының өртээн дедир эгидип албаанындан боду оре-ширеде кирген. Бис чагырга даргаларының адынга бижиктерни чорудуп тур бис. Өре-ширени дуглаар талазы-биле өске арга-хемчег амдыызында билдинмейн тур. Мырыңай чаа Мөңгүн-Тайганың "Тоолайлыг" колхозтан мал эмчизи менээ келгеш, эм-таң база айтырды. Керээ-дугуржулга-биле ажыл кылып чорудары амдаа шуудавайн турар. Бис үстүнде турар албан черлеринден эм-таң дилээриниң арга-хемчээн тып чадажып тур бис. Эрги өре-ширеңнер-биле баштай санажып ап көргер дээр болгай.

Республика деңнелдиг мал эмчизи Мариана Шинин-ооловна нарын байдал-биле моон соңгаар эптежип орар эвес. Ол бирээни черле тып аптар. Малы аарыг мал ээзи-биле чугаа кылыры черле шыңгыы болур. Баш удур хемчег албайн, одар-белчиирин солувайн, чиик үнелиг уксаа өстүреринче кичээнгей салбайн оруп бээр болзувусса, малчынның бодунга, ажы-төлүнге, ооң продукциязын ажыглап турарларга окта таарымча чок. Аарыг малдың аарыы кижиге, долгандыр хүрээлелге тарап чыпшынар. Ол дээрге улуг чарыгдал-когарал, харын-даа кижини өлүм-чидимге чедирер озал-ондак-тыр.

Оон ангыда донат дүшсе-даа, хар амдыызында мал суггадынга чедишпейн турарын кол зоотехник база чугаалады. Суг сөөртүр автомашиналарның бензини үзүктелип турар. Өртек улугда, суг сөөртүр машина-техника шимчээр эвес. Бир эвес хар эрте чааптар болза, суггат чиигээр. Бурунгу шагда ада-өгбелериве кодан малын хар суу-биле суггарар чораан. Боттары хөртүктүң харын барбага сөөртүп, пашка эргизип алыр. Олар улуг хар дүшкүжеге күзегте кара-доңатты эрттирип алыр. Тус черниң бурунгу уксаазы соокка шыдамык турганының бир херечизи ол. Ботүнези чиик уксаа бөгүнде Мөңгүн-Тайгада, Өвүрде, Улуг-Хемниң Эйлиг-Хемде бар. Ынчангаш эргелелдиң кол зоотехниги уксаажыдылга каттыжыышкынының төлээлерин манап яамыга чедип келгени ол.

Арапчор ОКСУР.

Көк-оол ЧАМЫЯҢ

ХАЯЛА

(Романдан үзүндүлер)

(Уланчызы. Эгези № 116, 117, 119, 120, 121 "Шын" солунда)

— Улус-даа кижиже эки көөр болгай. Кара аяк харыылыг дижир ышкаш ийик. Сөөлүнде халактадың халак.

— Мурнай улус-биле чугаалажыр, хөөмейлежир деп чүве бар. Каяа, чүү турар ужурлуг эвес, ону көөр.

— Хоорай бажында дөсдөс узун терезиннер ортузунда элезиннелчек ак чуртта дургаар хондуруп алган эмгехаяажок өглерлиг аалче углай чортупканнар. Кыдыкы улуг өгнүң чазап тургаш кылган баглаажынга кээп дүшкеннер.

Өгнүң ээзи чаа дүштеки чем чигеш, дыштанып орар хевирлиг, орундан тура халып келгеш, оолдарның холун тудуп, менди солушкан. Чүвени билири-даа кончуг, чазык, чугаакыр кижи болган. Аныяк эрлериң соруктуун, чүткүлдүүн кайгап, мактай каап орган. Кадайы шай кудуп, аъш-чем салып турар кадында, демги дарга чугаалай берген:

— Че, оолдар, бо хоорайда сургуул чери амдыызында чок чүве, күзүн ажыттынар. Бир-ле догернип, сунуп үнген улус болганынарда, силерни мен бижикке өөредип каайн, хүлээлгем-даа ол кижи мен. Ийи неделя хире болгаш, номчуп, бижип турар апаар силер.

А богда, чыткан тене аксынче каңмыыл кирген дээнзиг, эрлер өөрүй-ле бергеннер. Оолдар аштанып, чемненип, чугаа-сооду төктүп-ле үнген.

Эки кижи черле ындыг, кижини чайгаар хаара туда бээр. Өөредилге-даа эгелээн. Ийи кижи харын амыр болган, бирээзиниң угаавааныи эжи сактып кээр, эдип орар.

Аът-даа сокпааннар, акша-даа төлевээннер. Каш-ла хонгаш, номчуп, бижип турар апарганнар. Харын хонуп, чемненип турган өглериниң эллери оолдарның ажыын көрүп, амырап-ла турганнар. Олар эртен кезек када номчуттунуп, бижиттингеш, ийи аъдын эзертээш, Көк-Тей адааанда хем ээтпээнде хөй озандан артынып эккеп турзатурза, күс дүшкүже одаар ыышты белеткеп бергеннер. Олар, баштайында дег, бир-ле сөс айтырып дидинмээннер. Бир аажок чараш, бедик ээжектиг майыктааштыг, бажының дүгүн кулак адаандан таарткаш, кагар-дыргакбиле так тутсуп алган кыстан айтырганнар:

— Хүн санынга кирер хевирлиг, недей дидир бе, недел дидир бе, бир сос билбейн чор бис, айтып берип көрүнерем, дом.

— Ол дээрге чеди хонукту ынча дээр, бир дыштаныр хүн биле бир дыштаныр хүн аразы-дыр ийин — деп, ол харыылаан.

Оолдар чаа эт-сеп, идик-хеп, өске-даа хереглелдер аймаан билип ап, ат-сывын танып эгелээннер. Өглериң ээлери колдуу-ла албан хаап, шалың ап турар даргалар болган. Чамдыктары чүгле кежээ костүп кээрлер. Оол даргалар өң-баазын көстүүмнерлиг, янзы-бүрү моңчарларлыг. Ооң херээ та чогум чүү чүвези. Бодавыже, дарга кижи деп ылгавыр демдек турган боор. Херээжоктар янзы-янзы өннүг чуга чаңгай былаайталыг, оозу үүгле эдиңге ой, эртенниң-не чыдының онзазы кончуг суг — чыкылоон огенип аар, баштарының дүгүн өрүп-даа, таарыдып-даа алгылаан. Барык-ла кижи бүрүзү кылаңнааш кара сапыктарлыг, чамдык кыстар кара, кызыл майыктааштарлыг, кылаштаарга дагжап турар, буттарының силии кончуг, сыын даяктары-ла.

Дүштен соңгаар ийи эр кезек бижиттинип, номчуттунгаш, аъттарын өртегилеп кааш, хоорайлаарлар. Кудумчу кыдыгларында бижиктиг кызыл постер аскылап каан. Ону лоозун дээр болган. Ында чүнү бижээнин кыйгырар, кожун номчупкаш, утказын билип, аажок амыраарлар. Хире-хире оттуг-терге — чычаан-даа халып эртерге, аажок магадап кайгаарлар. Доозуну бурулаар, боттары кыланнаар, бир-ле онзагай чыттыг, изи безин хээлиг, чараш. Ийи эр ынчап хөйну көрүп, бижик-биликке чедингеннер. Бижик өөреткен башкызы ооредилге төнүп турда, оолдарның доңгүр баштарын таарып берген.

— Че, оолдар, бүгү талабиле чаартынып алдыңар. Ам эки ажылдаар, бижикке чонну өөредир — бо-ла-дыр. Башкы кижи арыг, чараш, коскү чоруур херек, үргүлчү баштарыңар таарыдып, дыранып ап чоруур силер. Солундан эки номчуп турунар. Номдан садып, тып номчуңар — деп чагып сургааш салган.

Самбуу ынчаар солун номчуп, кылыр чүүлдерин дараалаштыр бодап ап олурда, хүн оранчок кудулап, Дөге дааның сиртинге келген. Хойнуң бажын дозуп, аалче углап эгелээн. Даарта Даспы аксында аалдарның улузунга тургузуп алганы ийи дугаар болгүмүнүң кичээли болгай.

IV.

Эмнээр-Караның аалы Чербинин хүн бадар чүгүнде Узун-Кыйыгга чазаглап кожуп келген. Арай-ла эртелепкен хире, ындазында соогу кончуг. Ам канчаар, ажылдың аайы кончуг, Сүрүн ашак, Түң-оол суглар кожазы өгнүң ээзи Арбак ашак-биле буга аштап үнгеннер. Кижи бүрүзү-ле тудар, кылыр ажылдыг, чай чогу-ла кончуг. Дүүн чаа аъттар челдээн, энир чылгы челдер-биле кады шоодай чартыы чыгай берген. Ам таагылыг ошкүлерни база кыргып кирипкен. Кур,тайыс хылганнарны чоор ийик, ошкүлериниң буттарында таагылыг узун дүктерни кыргып алгаш-ла, салып турганнар. Озалдыг болгай, ошкүлер соокка ырымдап, кижээ-даа, анайларынга-даа сүт бербестей бээр, оон кедерээрге доңаттан өлүп-даа болурлар. Чогум хөй дүк албааннар, шоодай чедерчетпес, ынчалза-даа Эмнээр-Караның караа тодар эвес, "Дүк кагбаңар, моңу катап кыргынар" дээр болгай. Ол таагыларның хылганын дыда-дыда кээрге, таагызы артып каар, демгиниң база дыдып, ээргеш, хол-хаптары аргыптарга, бажы-биле баар, алгы хол хаптары-биле селиштиргеге, үш-дөрт кышты безин шыдаптар. Хылган дүктерни эжип кириптер,туурга баанга тааржыр, кожаланнарга аът чели чеде бээр хире. Ак хылганнар база хөй, аът чели-биле холуй эжерге, иштинкурга чайлыг чедер.

Узун-Кыйыгның ыжыы кончуг чурт. Көк аажок үнүп, черниң өөнүн хунаар дей берген Анай-хаактар чечектелип каапкан. Улаштыр тал бүрүлери ногаарарып келген. Ыяштар мочургалары шагдала хөөп, ооң соон дарый чодураалар бүрүлери баштарын сугуйтуп келгилээн. Чылыг хүннер чоорту дүжүп, арыг иштиниң чуксуг, чемзин кедергей кыннып, куштар ыяңгылыг ырын то каап, кижини чайгаар-ла ынаар чалап турган ышкаш апарган. Хемниң суу кыза берген, эриин долуп, көвүктелип, дааш-шимээни хүннүң-не киткеп чыткан.

Коданда үш өгнү шала эргилдир туткан. Ынчаарга дүнелерде бөрү белен коданче шоглавас, коданның дал ортузунда хой кажаазы, хураган кажаазын өргеннеп, көрүштүү кончуг кылдыр туткан. Аалдың бир кол ажылы хой, ошкү саары-ла болгай, кежээ хураган, анайны үзүп, туткаш, кажаалап каар. Эртен одарже хой үне бээрге, анай, хураганны өске угже үндүрүп, аал кавызынга кадарып, оъткарар.

ИНТЕРВЬЮ

ДЭЭРГИ ТАВБЕРИДЗЕ?

Соңгукчулар боттарының чазының ам билип турарлар ирги бе?

— Силер Кашин дээш үүгле орус сөөктүг соңгукчулар соңгаан деп олур силер. Тываларның аразындан хөй кижи база Кашин дээш үнүн бердилер.

Орус дылдыг дижиривис хоорайжыларның 95 хуузу Кашиңдээш соңгааннар деп база катап чугаалап каайн. Тывалардан база хөй кижи соңгааны шын. Чазактың, хоорай чагыргазының ажылында четпестерни билир тывалар Кашин дээш соңгуп, ооң хоозун аазаашкынынга бүзүреп турганнар. Оон ынай соок-язы ылгап билбес шынчы тывалар Кашинни ажылагыйжы, угаанныг политик деп боланнар. Херек кырында олар чазыг кылганнар.

— Бир эвес силер Кызылдың мэри болу берген болзуңарза, чагырга-биле чазак аразында харылзаа кандыг янзылыг турарыл? Бир эвес президент азы чазак силериң сеткилиңерге таарышпас үүлдерни кылырын албадап эгелээн дижик. Кашин ышкаш ыыт-шимээн үндүрүп туруп бээр силер бе?

— Хоорайда байдал бөгүн тергиин нарын. Кашинден өске сарыылдыг дарга турган болза, байдал черле мынчаар баксыравас турган. Мындыг чүүлдү бодап көрүнерем. Кашин хүнде үш, дөрт удаа судка чаргы чарар-дыр. Кашинге удур кым-бир кижи судка хомудал киирер, азы Кашин судка чаргы кылыр. Шүгүмчүлел бүрүзүн судка барып хомудаар политикти көрген силер бе? Сөөлгү алды, чеди чылдарда Кашин кымнын-даа кырынче хирлиг суун чажып, шаанга кирди. Хоорай эрге-чагыргазынче, Президентиже дээш чежени санап болбазыл. Оон бодун шүгүмчүлептерге, дораан судче маңнаар. Оон кадыының байдалы мени чигзиндирип турар.

Бир эвес хоорай чагырыкчызы болу берген болзумза, чүнү кылыр ужурлуг мен деп, айтырып олур силер. Ол дугайында бодумнуң соңгулда мурнундагы программамга айыттым. Бодумнуң ажылымны чүгле Хоойлуга үндезилеп, чазак-биле харылзааны тудар ийик мен. Чүге? Кызыл — республиканың найысылалы-дыр. Республика чергезинге хамааржыр бүдүрүлгелер, организациялар, албан черлери мында ышкажык. Олар хоорай чагыргазы-биле кады ажылдаар ужурлуглар. Чазактың кандыг-даа шиитпирин доп-дораан күүседири албан дивейн-дир мен. Шупту чүвени деңге шиитпирлеп, алгыш-кырыш, ыыт-шимээн чокка, ажыктыг шиитпирлер-биле кылыр апаар.

Кашин, оон командазы соңгулда мурнунда Зоя Сатты кедергей-ле шүгүмчүлеп турдулар. Чүну-даа билбес, чүнүдаа кылып билбес дарга дидилер Зоя Сат турда, хоорайның орулгазы 67 хуу турду. Хоорай чагыргазынга Кашиниң "эзирлери" олурупканда, хоорайның орулгазы чүгле 50 хуу апарды. Хоорай кандыгдаа дузаламчы чокка боду чурттап шыдаар деп чугаалап турдум, ам-даа ынча дээр мен.

Президент-биле кандыг турар ужурлуг мен деп айтырдыңар. Трансфертти биске бер, акша-төгериктен эккел деп, Кашинниң негелдези ол-дур. Бир эвес Кашин бодунуң командазынга экономиканы ханы билир кижилер чыып алган болза, бөгүнгү ышкаш байдал турбас ийик. Хоорайга уруглар дузаламчызы акша, бюджет шалыны үзүктелбес ийик. Хоорай бодунга чедер кылдыр ажылдап алгаш, республика бюджединге немелдени безин киирер турган ийик.

— Кашин шүгүмчүлел бүрүзүн хүлээп албас, судче маңнаар деп олур силер. Бистиң солунувус Кашинни бактаар сорулга салбады. Силер шүгүмчүлеп олур силер. Силериң бо чугааңарны солун парлавайн баар эргези чок. Мынчаар дугуржуп алыылыңар: Кашин силерни судка берзин, солунну эвес аан.

— Чопшээрештим. (Каттырар) Оон хомудалдары менээ чем болу берген. Телекөрүкчүлер мурнунга аравыста чорудээлиг айтырыгларны чугаалажып көрээли деп, аңаа сүмеледим. Ол чопшээрешпес чораан.

Чоокта чаа вице-премьер Матвиенко Тывага чорду. Хоорайны бок төгер чер кылып алган-дыр силер деп ол шүгүмчүледи. Хоорайга машиналыг чоруурy безин бергедээн. Кашин оода чаңгыс кудумчу септээн бе? Чаагайжыдылга акшазы кайнаар барып турарыл?

Мындыг чүүл база бар. Кызылдың Пассажирлер автотранспорт бүдүрүлгези артык кезектерни Красноярскиден садып ап турар. Ол өртектер бистен оранчок улуг. Акша-төгерикти шын чарыгдап билир херек. Оон ынай ону ажылдап ап база билир херек.

— Кашин даштыкыга дыштанып ап турар. Өске хоорайда квартира база садып алган. Тавбериндзеде акша-төгерик четпейн турары ол бе?

— Мен база каяа-даа дыштанып ап болур мен. Чүгле үе чедишпези кончугдур. Бөгүн тамчыктыг дыштанылга дугайында чүгле күрүнеде ажылдап олурарлар бодап турар. Оларда хостуг үе-шак эндерик, акша-төгерик база. Оларның ажыл-иш дээш "бажы аарывас" болдур ийин.

— Өске удуртукчулар ышкаш силерниң хууда камгалалыңар бар бе?

— Чок. Оон херээ чүл. Бир эвес бизнеске шынчы болзуңза, айыыл турбас.

— "Яблоконуң" өске партиялар, шимчээшкиннер-биле кандыг харылзааазы барыл?

Барык шуптузу-биле анаа харылзаалыг бис. "Эпсеткил демнештирилгези" ("Единство"), РЛДП, "Россияның демократтыг шилилгези" ышкаштар-биле көңгүс чок бис.

— "Единство" Тывага, Россияга тиилелгени чедип алды. Оон-биле чүге харылзааңар чогул?

— Бодум хуумда "Единствону" партия, каттыжыышкын деп шыдавас мен. Ол дээрге бөлүк кижилериниң каттыжыышкыны-дыр. Аңаа тиилелге эгезинде-ле барык бердинген турган. Тиилекчилериниң найыр-доюнуң артыын чиксээн кижилер ынаар маңнажы бергеннер. Олар чем артынчызын четтирип четтигипкеннер. Өскелери ам-даа манап турарлар. Оларга манчы-хуужуурунуң артыы чаштап келбейн баар ирги бе деп бодаар мен. Бир эвес РФ-тиң байдалы-биле алырга, "Единствону" хөй губернаторлар деткээннер. Ам олар чүвениң уу кайнаар углап бар чыдарын биле бердилер ышкаш. Регионнарга чүү болу бээри ам-даа элек. "Единствонуң" тиилелгезинден республикага кандыг-даа дуза чогун улус эскерип кааш, оларның бажын төөредип турганын биле бээрлер. Локтионовтуң депутат болу бээринге дузалашкан кижилер чыргалды коре бергеннери шын. А кижилер оларның бажын төөредип турганын шын биле бергенде, "Единство" хатка алыскан камгыыл ышкаш апаар үе келир.

— Владимир Дидимович! Силер ТР-ниң чаа Үндезин Хоойлузунуң төлевилелин ажылдап кылыр ажылчын бөлүктүң кежигүнү болгай силер. Чаа тургузуп турары парламентини тударынга хөй чарыгдал херек деп, Дээди Хуралдың чамдык депутаттары комиссияны шүгүмчүлеп турлар.

— Адаккы палатага 32 депутат доктаамал ажылдаар. Хөй-ниитиниң күселинден тургустунган толээлекчиленниң үстүкү палатазы 162 депутаттыг болур. Бөгүнгү Улуг Хуралдың депутаттары 250 кижи кежигүннүг. Мындыг чүүлдү эскерип көрээлиңер. Таныш-көрүш, төрелдөргүл тыртышкан 9 кижилиг бөлүк аразында баш удур дугуржуп алгаш, кандыг-даа Хоойлуну, шиитпирни хүлээп алырынга шаптыкты ужураштырыптар. 162 кежигүннүг үстүкү төлээлекчилер палатазынга ындыг сүлчээ кылыптар харык барык чок. Эрге-хоойлу бадылаар адакы палата чүгле эрге-хоойлуга хамааржыр ажыл-чорудулгалыг. Оларда хыналда кылыр эргези чок, кадрлар шиитпирлевес, регионнар-биле харылзаалар айтырыынга киришпестер. Парламент эмин эрттир политикага хаара туттунган чоруктан адырылган, эргежок чугула Хоойлуларны хүлээп алырынга үлүгхуузун киирерлер. Комиссияның ажылдап кииргени толевилелинде чугула үүл барын эскерзе эки боор. РФ-тиң Үндезин Хоойлузу-биле карышкактар чаа Үндезин Хоойлувуста шуут чок. Үндезин Хоойлуга эдилгелер кылырда, адакы, үстүкү палаталар каттыжып алгаш, деңге кылырлар. Медээжок хөй чарыгдалдыг референдум эргтирип турбас апаар-дыр.

Чугааны Кара СУЯҢ кылган.

Уран чүүлдүң тергиннери

ЫРААЖЫ УКТУГ КЫС

Сарыг дыттыг Чадаана кайгамчык уран талантыларның, ыраажыларның, хөөмей, сыгытчыларның чурту. Хөөмейлээр Комбу, ырлаар Маадыр-оол, Таспаанчык Өшкү-Саар, Мерген-Херел Монгуш, Ховалыг Кайгал-оол, Моңгүн-оол Ондар, Вера Ондар, Юлиана авашкылар, Сара, Малина, Надежда, Татьяна, Галина Иргит угбашкылар дээш бо даңзыны ам-даа хөй-биле уламчылап болур.

Ыраажы Иргит угбашкыларның улуг угбазы Сара Алексеевна бодунуң үезинде кайгамчыктыг үнү-биле чонунга бараан болуп чораанын ол үенин улузу утпаан, ам-даа сактып чоруур. Канскиниң библиотека техникумун дооскан, профессионал культура ажылдакчызы. Ол чүгле Тываның көрүкчүлерининге эвес, Моолдун, Алтайның-даа чонунга бараан болуп, кайгамчыктыг үнүн магададып чораан. "Монголия" деп журналга безин чуруун үндүрүп турганы — улуг чоргаарал.

А оон уруу Галина Сюрюн база кайгамчыктыг ыраажы. Үнү өскелерден онзагай. Бодун ап чоруурy, эвилең-ээлдээ безин овур-хевириниң чараш талазы. Ол төрээн чериниң, төрел чонунуң, ооредип-кижизиткен башкыларының, школазының чоргааралы. Садик назынныг тургаш-ла ырлаар, а школага оорени бергеш, фестивальдарның, көрүлделерниң киржикчизи болуп турган. Артист болурунга ол кончуг идиг болганы чугаажок.

Ам бо хүнде ол улуг ыраажы артист кылдыр өзе берген. Ноябрь 11-де бодунуң чогаадыкчы кежээзинче чонун чалап, 20 чыл дургузунда чараш ырларын, үнүн магададып келгенинин отчедун берген. Оон уран талантызы өзүп турарынга кижи сагыш-сеткилинден өөрүүр.

Ыраажы кижи база ыраажы угундан салгап торуттүнер дээри-ле шын. Галина Сюрюн езулуг ыраажы уктуг артист дизе, частырыг чок. Оон улуг өгбе даайы "Ырлаар Маадыр-оол" кайгамчыктыг ыраажы кижи чораанын чон билир. Оон уруу Таспаанчык Өшкү-Саар — ыраажы артист. Галинаның авазы Сара Ховалыг база ыраажы. Авазының кады төрээннери Малина Монгуш, Татьяна Доржу — ыраажылар, культура ажылдакчылары, Надежда Шойгу – Тываның алдарлыг артизи. Василий, Владимир Иргиттер — хогжумчүлер. А боларның ажы-төлүнде та кандыг уран талантылар өзүп орар чүве ийик. Үе көргүзе бээр, черле бирээ турар-ла боор деп, бодаар мен.

Галина Алексеевна Саглана биле Сайзана деп 2 кыстың ынак авазы. Кыстары база-ла авазын дозеп ыраажылар болуру магатчок.

Уран талантызы ам-даа өзер, аныяк артизивис Галина Алексеевна Сюрюнге моон-даа соңгаар улуг-улуг чогаадыкчы чеднишкиннерни, көрүкчүлерниң чылыг-чымчак сөстерин дыңнап, адыш часкаашкыннары ону эдерип чорзун, а кол-ла үүл — кадык-ла болуп көрүнер, Галина Алексеевна деп күзеп каалы, эргим номчукчу

Виктория ПЮРЮНА.

Чадаана хоорай.

ДЗЮДО

БИР ДУГААРЫНДА — ТУРА-СОРУК ХЕРЕК

Юко, ваза-ари, иппон... Шак бо япон терминиер Кызыл хоорайның дзюдо школазының хүрежир залында барык хүннүң чыгыы чаңгыланып, дыңналып турар. Эрес, кашпагай оолдарның эң ынак сөзү "Иппон!". Иппон дээрге арыг тиилелге дээни ол. Татами кырында ак өңнуг кимонолар кеткен элээди оолдарның дзюдо аргаларын катап-катап шын ажыглап өөренип турарын көргеш, кижи магадаар. Чаңгыс холу-биле суг нарын арганы бодунуң удурланыкчызынга удур ажыглаарга, оозу карак чивеш аразында черге кээп дүжерин көрген болзуңарза, магадаар силер. Дзюдо дыка-ла көрүштүг спорт-тур деп чүвени оон эскердим. Оолдарның тренер-башкызы база-ла анаа эвес, ол дзюдонуң аргаларындан аңгыда, өөреникчилеринге даян кылдыртып, чөөн чүктүң улузунуң философиязының эге чадазын база тайылбырлап берип турар болду. Маңаа хамыктың мурнунда тура-сорук, мөзү-шынар, а адак сөөлүнде – күш херек.

Оолдар чай чок хүрежип турарын ажыглап алгаш, оларның тренер-башкызы Вячеслав Монгуштан сонуургап чораан каш айтырыымны салдым.

— Вячеслав, бо хүннерде бистиң республикада спорттуң хүреш, хостуг хүреш, кикбоксинг, бокс дээн ышкаш хевирлери улуг сайзыралды, деткимчени ап турар, дзюдонуң мооң мурнунда чылдарга бодааргa уттундура берген чылдагааны чүдел?

Айтырыынарга харыылавышаан дзюдонуң сайзыралының тоогүзүнге база бичии доктаап көрейн. Ийе, дзюдо бистиң республикада деткимче албайын турарындан сайзыраваан турар. Ону чон аразынга сайзырадыр талазыбиле сорулга республиканың спорт комитединиң мурнунда салдынмайын турары хомудан-чыг бооп турар. Маргылдаа баар деп барган үевисте биске деткимчени чүгле оолдарның ада-иелери болгаш сонуургалдыг кижилер берип турар. Дзюдо маргылдааларынга тиилелгелиг чер чедип алыры кончуг берге, чүге дизе ол маргылдаага киржир кижилерниң саны оске спорттуң хевирлеринге бодааргa, дыка хөй бооп турар, ынчалза-даа бистиң оолдарывыс тиилелгелиг черлерни чедип ап турарын көргеш, бо спорттуну республикага сайзырадыры чугула деп чүвени бо-ла бодай бээр мен. Дзюдо делегейде кончуг сайзыраан. Делегейде спорттуң эң улуг үш федерациязы бар, ол болза: дзюдо, чиик атлетика болгаш футбол. Үстүнде адааным спорттуң оске хевирлериниң федерациязы оон оранчок бичии Ынчангаш тиилелге базым санында.

Ам оон тоогүзүнге бичии доктаап көрейн. Дзюдону үндезилеп тургускан кижи Дзюгаро Кано. Ол 2000 харлыг джиу-джитсу, айкидо, кенто, каратэ дээн спорттуң дайынчы хевирлеринден эки аргаларын шилип алгаш, дзюдону чогааткан. Япония 1950 чылдан эгелеп дзюдону бүгү делегейге сайзырадыр дээш улуг күштү үндүрген. Олар боттарының акша-хореңгизи-биле Венгрияга "Будокан" деп спортчу ордуну гудуп берген. Африка чурттарынче дзюдо хептерин база халас чоруткан. Боттарының дзюдо талазы-биле тускай эртемниглерин Европа, Африка чурттарынче болгаш АКШ-че чоруткан. Оон түнелинде 1986 чылдан эгелеп делегейге дзюдо чемпионаттары болуп эгелээн. А 1964 чылдан эгелеп дзюдону Олимпиада оюннарынче киирген. Амгы үеде ол спорт Японияда, АКШ-та, Европа чурттарында школаларның программаларынче кирген. Бистиң республикага база дзюдону сайзырадыры үениң негелдези апарган, РФ-тиң Президентизи В.В.Путин безин дзюдога холчок ынак болгай. Безин бо чижек дзюдонуң сайзыраарынга идиг болгу дег, ынчалза-даа...

— Силерниң белеткээниңер спортчулар дзюдо маргылдааларынга тиилелгелиг черлерни бо-ла алгылаан боор-дур. Оларның аразында шылгараңгай тиилелге чедип алган кижилер база бар-дыр. Өөреникчилериңер силерниң арга-дуржулгаңарны бадыткап турар-дыр аа?

— Өөреникчилерим дзюдо маргылдааларынга киришкеш, тиилелге чедип алырга, кончуг оорүүр мен. Оларның тиилелгезинден улам хей-аът кирип ажылдаксаам кээр Чоокта чаа октябрь айда мээн өөреникчим Шораан Допай Красноярск хоорайга улуг улус аразынга дзюдо маргылдаазынга Россия чемпиону болган. Оон мурнунда Шораан Красноярск крайның аныяк могелериниң аразынга база тиилээн. Улаштыр Сибирь, Чоон чүк девискээриниң 23 хар чедир назылыг аныяк могелер аразынга чемпион болган.

Бо хүннерде Барнаул хоорайга болур Сибирь, Чоон чүк девискээрлериниң шылгараңгай спортчуларының маргылдаазынга киржир. Оон ынай база бир мээн өөреникчим Темир Бадан-оол октябрь айда дзюдога Бүгүроссия чергелиг маргылдаага киришкеш, мастер ат чедип алды. Аңаа судьялар эң чараш арга дээш, база эң дүрген тиилелге дээш шаңналдарны тывыскан Бо үеде Темир Тывада үш дугаар мастер бооп турар. Чоокта чаа меңээ база солун медээ Москвадан келген Москва хоорайда энергетика институдунда өөренип турар Юля Монгуш база-ла мээн өөреникчим турган, херээжен спортчулар аразынга дзюдога Москва хоорайның чемпионадынга киришкеш, 48 деңзиге ийи дугаар черни алган. "Россияның спорт мастери" атка оон саны бичии-ле четпээн. Амдыызында бо тиилелгелер мээн өөреникчилеримниң эге базымнары-дыр. Улуг тиилелгелер ам-даа мурнувуста.

— Вячеслав, ал-бодуңар кандыг өөредилге черин дооскан силер?

— 1990 чылда Москваның Күрүненің Ленин орденниг төп күш-культура институдун доостум. Ам ол институт күш-культура академиязы апарган чорду Че, мээн дугайымда чугаалап канчаар ону, оон орнунга база бир өөреникчим Алексей Влажинов дугайында чугаалап көрейн. Оон ады чон аразында сөөлгү үеларде бо-ла дыңналып турар апарган болгай. Ол бо чайын болган Наадымның хүреш маргылдаазынга киржип эгелээн. Моон-даа соңгаар тыва хүрештерге киржир күзелдиг кижи. Үези келирге, тиилээр чадавас боор.

— Вячеслав, силерге дзюдо дугайында берген харыыңар дээш четтирдим, моон-даа соңгаар чедишкинниг болуруңарны күзеп каайн.

Игорь ДАМДАК чугаалашкан.

Сөөлгү шакта

○ Махачкаладан Москваже ужуп орган ТУ-154 самолетту дээрбечи тудуп алгаш, Израильче ужарын негээн. Самолетка экипаж кежигүннери-биле кады 58 кижи турган. Самолет Бакуга бензин кудуп алгаш, Израильде шериг аэродромунга хонупкан. Дээрбечи дүжүп берген. ТУ-154 самолет эрткен воскресеньеде Москвада менди-чаагай хонупкан.

○ Австрияның Альпа дагларында хаак баазазынга ажылдап турган тепловоз тоннель-биле эртип чорааш, орттенгениниң түнелинде 170 кижи олген. Ол чуртка ийи хүннүң кажыыдалын чарлаан. Делегейнің хөй чурттарының удуртукчулары кажыыдал илереткен телеграммаларны ук чурттуң удуртукчуларынче чоруткан. Өлген кижилернің мочүлерин танып алыры берге, чүге дизе, орт болган тоннель иштинге агаар 1000 градус чедир изиг турган.

○ Баренцево далайга сугга душкен "Курск" атомнуг хеменің далайжыларындан чүгле 12 кижиниң мочүзүн тып, ужулган. Суг адаанга ажылдаар специалистер бо ажылды чорударынга 730 шак 27 минута иштинде ажылдаан. Арткан далайжыларның мочүлерин келир чылын хеме-биле кады уштурун чазак комиссиязы дыңнаткан.

○ РФ-тиң Президентизи В.Путин албан чоруу кылып, дүүн Моол Арат Республикада чеде берген. Ийи чурттуң аразында садыг, экономиктиг харылзааларны экижидериниң айтырыгларын аңаа чугаалажыр. В.Путинни болгаш оон кадыны Людмила Путинаны уткуп алыры-биле улуг белеткел ажылдарын чоруткан Оларга моол торгу тоннарны кедирери-биле даараан. 1974 чылда Л.Брежнев чораан соонда, ССРЭ-ден, Россиядан улуг дужаалдыг кижилер маңаа келбээн, РФ-тиң Президентизиниң амгы албан чоруу тоогүлүг болуушкунга хамааржыр деп, МАР-ның баштайгы космонавтызы, камгалал сайыды Гуррагча дыңнаткан.

(АГЕНТИЛЕЛДЕР МЕДЭЭЛЕРИНДЕН).

БОТТАРЫ СУДТАТТЫРГАН

Суд залындан

Ажылдакчы, ылаңгыя эрге-хоойлу ажылдакчызы кижи бүрүзү бодунуң эрге-хүлээлгелерин, ап чорудар ужурлуг хемчеглериниң ужур-утказын, дүрүмүн, кызыгаарын эки билир, ыдыктыы-биле сагып чоруур болза эки. Оон башка бо ажык-чарлыг, суд улуг роль ойнап турар үеде, эпчок, харын-даа амыдыралга аар салдарлыг уржуктарга таваржып болур. Чамдык чүүлдер херекчок "мелочилер" ышкаш сөгындырар. А судтажып сайгара бээрге, олар хунан инек дег хөөп, бистиң хостуг амыдыралывысче холдап, "мыйызын дөгеп" эгелээр. А хоойлу кымны-даа кээргевес.

2000 чылдың март 21-де Кызыл хоорайда ТР-ниң Дээди судунга РФ-тиң Кеземче Хоойлузунуң (КХ) 301-ги чүүлүнүң 1-ги кезээ-биле буруудаттырган хоорайның ИХЭ-зинин истелге килдизинин ажылдакчызы О.Б.Сарыларның, РФ-тиң КХ-зинин 301-ги чүүлүнүң 1-ги кезээнге, 286 чүүлүнүң 1-ги кезээнге, 292 чүүлүнге буруудаттырган ол-ла албан черинин хоойлу хажыдып, наркотиктиг будүмелдер садыглаар чоруктарга удур демисел чорудар килдистің даргазы Ю.А.Кукариннің хереэн көрген

Суд үезинде билдингенибиле алырга, Ю.А.Кукарин бодунуң эрге-дужаалын соора ажыглап, хамааты кижиниң хоойлу езугаар камгаладыг эргезинче халдап, оске албан дужаалдыг кижинин адын тудуп, протокол тургузуп, хамааты В.В.Целищевти тудуп, Кызыл хоорайның ИХЭ-зинин түр хоругдал изоляторунга хоругдаан бооп турар.

Херектің болган байдалы мындыг. Июнь 7-ниң кежээзинде, 21шакта, милицияның улуг лейтенантызы Кукарин истекчи Сарыларның даалгазы-биле "Тывагострансигнал" каттышкан бүдүрүлгеге дежурныйлап турган В.В.Целищевти тудуп эккелген. ИХЭ бажынынга истекчи Сарыларны тыппайын, эрге-дужаалын соора ажыглап турарын биле тура, хоругдал протоколун ИХЭ даргазының оралакчызы бадыткап, ат салыр турбуже, бодунуң туразы-биле РСФСР-ниң кеземче чорудулга хоойлузунуң 122 чүүлүн хажыдып, албан херектің чүгле даштын коргүзер сорулга-биле истекчи О.Б.Сарыларның адынга протокол тургускан. Целищевти РФ-тиң КХ-зының 158 чүүлүнүн 2-ги кезээниң "в", "г" пунктуларынга херек үүлгеткен деп буруудадып, РСФСР-ниң кеземче чорудулга хоойлузунуң 122 чүүлүнде айыткан чурум-биле (херек кырында ону хажыдып) №2-554/99 кеземче херээ езугаар хоругдаан

Ынчангаш Кукарин хоойлуга дүүшпес тудуп хоругдаашкынны болгаш албан документизин оскээр кылганы база оске албан-дужаалда кижиниң хүлээлгезинге холгаарлааны дээш, а Сарыглар хоойлуга дүүшпес тудуп хоругдаашкын дээш тус-тус буруудаттырганнар.

Буруудадыр түнелде доктаатканы-биле истекчи милицияның улуг лейтенантызы О.Б.Сарыглар май 31-де истээри-биле хамааты М.В.Белаяның хуу ончузун оорлаанының дугайында №2-554/99 кеземче херээн хүлээп алган Июнь 2-де ол кандыг-даа буруудадыр коргүзүг материалдары, барымдаа чокка хамааты В.В.Целищевти тудуп хоругдап, байысаарының дугайында даалганы (документини) РСФСР-ниң кеземче чорудулга хоойлузунуң 127-ги чүүлүнге айыттынган езугаар тургускаш, ИХЭ-ниң криминалдыг милициязының даргазынче күүсеттирери-биле чоруткан.

Судка буруудаттырып турар Сарыглар аңаа онаап турар буруудаашкынны долузу-биле хүлээвээн. Чүге дээрге истелге үезинде хөй түнүг акшазын болгаш үнелиг этсевин оорлаткан М.В Белая Целищевке каразып турарын аңаа чугалаан. Оон чыдаганы: Целищев чаңгыс эвес удаа Белаядан оон акшазының түнүн сонуургаан, акшаның болгаш үнелиг этсептиң кайда чыдарын көрген, билир турган Ол дугайын Белаяның эжи О.В.Филиппова база бадыткаан. Ынчангаш Сарыглар Целищевти тудуп хоругдап, байысаарынга тускай даалга (документ) тургусканым хоойлу езугаар үндезинниг деп санаан. Целищевтиң туттуруп хоругдаттырганының дугайын Сарыглар эртенинде июнь 8-те дыңнааш, ол-ла хүн ону байысааган. Целищев кандыг-даа оор кылбаанын аңаа чугаалаан. Ынчалза-даа истекчи ону хостап салбаан, хоойлу езугаар шын кылып турар мен деп санавышаан, хоругдаарын уламчылаан. Июнь 10-да Сарыглар буруудаттырып турар Целищевтиң машиназынга үжелге кылгаш, оорлаттынган эт-септи оон тыппаан. Оор дугайында буруудаашкын кандыг-даа түннел чок болурга, Целищевти Сарыглар ол-ла хүн салыпкан. Июнь 12-де хоорайның ИХЭ-зинге Белаяның эт-севин оорлаан мен деп миннип, Погодаев деп хамааты чедип келген.

Когараан Целищевтиң судка очүүнде 1999 чылдың июнь 7-де ол толевирлиг машина тургузар черге ажылдап турда, 21 шак үезинде "Нива" машиналыг Кукарин халдып келгеш, милиционер шынзылга коргүскеш, оон-биле кады милицияже хап орарын саналдаан. Кызыл хоорайның ИХЭ-зинге ону эккелгеш, чүнү-даа тайылбырлавайн, чартык шак иштинде туткаш, оон кандыг-ла-бир документге ат салдырыгаш, №6 камерага аппарын суктуруп каан. Бир хонганда ону истекчи Сарыглар Белая болгаш Филиппова-биле кады олуруштурун байысааган. Хоругдаттырганындан бээр 3 хонганда, июнь 10-да ону ажылдап турары машиналар доктаар черже соортун, оон адазының машиназынга үжелге кылган. Оон чүнү-даа тыппайн, ону ол-ла хүн салыпкан. Белая биле Филиппованы ол таныыр. Белаяның бажыңынга ол барып турган, оон бажыңында акша барын билир. Белая ол көрүп турда, акша уштуп, оон бажың септээрде шала будуур дозу тып бээрин дилеп турган. Ынчалза-даа ол акша оорлаваан. Ону хей черге үш хонук хоругдаанының соонда ол ажылындан үнүп алыр ужурга таварышканын ол өчээн.

Целищевтиң ада-иезиниң очүүнде олар оглунуң "бажыңнадып" алганын июнь 8-те 17 шакта таныыры кижиден дыңнап кааннар. Оон ада-ие Кызылдың ИХЭ-зинге чедип келгеш, истекчи Сарыгларны тып алганнар. Ол :"Оглунар хөй түннүг акша база алдын оорлаан. Херечилери болгаш бадыткап турар материалдар бар" деп, оларга чугаалаан. Оон Целищевтин ада-иези июнь 9-та, 10-да база катапкатап кээп, оглу оларын-биле кады чурттап турарын, оон ажылы барын, кайнаардаа деспезин чугаалап, оглун салыптарын истекчиден дилеп шаг болганнар. Ынчалза-даа истекчи оларның оглун чүгле июнь 10-да салыпкан.

Ынчангаш херечилериниң очүктерин болгаш истелге материалдарын өөренип келгениниң соонда суд дараазында түнелди үндүрген. Үүлгеткен херээниң составы чок болганы-биле Кукаринни РФ-тиң КХ-зының 301-ги чүүлүнүң 1-ги кезээнден база 292 чүүлден агартыр. Чүге дээрге оон хөделиишкиннериниде хоойлуга үндезилеттинмээй хоругдаашкын болгаш өжегерээн документ оскээр, оттүндүр кылган дугайында фактылар бадыткаттынмаан. Ынчалза-даа ону РФ-тиң КХ-зының 286 чүүлүнүн 1-ги кезээ-биле оске албан дужаалда кижиниң күүседир ужурлуг хүлээлгезин хоойлу үреп турар мен деп биле тура, истекчи Сарыгларның адын тудуп, оор кылган деп каразыттырган Целищевти хоругдаары-биле протокол тургусканы дээш (ук протоколду РСФСР-ниң кеземче чорудулга хоойлузунуң 127 чүүлүнге үндезилеп, истекчи Сарыглар тургузар турган) оон 1 чылда хосталгазын казып шииткен. РФ-тиң КХ-зының 73-ку чүүлүнге үндезилеп ук хуусааны 2 чыл шенелде үелиг сагындырыг кеземче кылдыр санаан. 1999 чылдың июнь 18-те РФ-тиң Күрүне Думазының үндүргени "Келдерел чарлаарының дугайында" деп доктаалының "д" пунктузун удуртулга болдургаш, Кукаринни херек эрттиреринден келдереткен.

О.Б.Сарыларның РФ-тиң 301-ги чүүлүнүң 1-ги кезээнге үүлгеткен херээ (хоойлуга үндезилеттинмээн хоругдаашкын) бадыткаттынмаанындан ону агарткан. Ынчалза-даа Сарыларның кеземче чорудулга хоойлузунуң негелдерин илдецибиле үрээнин суд бадыткаан. Чүге дээрге РСФСР-ниң кеземче чорудулга хоойлузунуң 122 чүүлүнүң 2-ги кезээнде айтын турары-биле алырга, кандыг-бир кем-херек үүлгеткен деп каразыттырып турар кижини кажан ол дезип чашты бээр деп оралдашкан болза азы оон доктаамал чурттаар чери чок, ат-сывы билдинмээнде, тудуп хоругдан болур. А Сарыглар Целищевти чурттан турар чери, ажыды бар, ат-сывы билдингир, ол дезер деп оралдашпайн турда-ла, Белаяның ону оор деп санаан буруудадыы бадыткаттынмаанда үш хонук хоругдаан. Ынчалза-даа ол чурум үрээшкини РФ-тиң КХ-зының 301 чүүлүнүң 1-ги кезээнге кирбес, чүгле дүрүм хажыткан иштики чурум үрээшкини бооп сайгартынарын суд бадыткаан.

Борис ОНДАР.

ХЫНАЛДАНЫҢ ТҮҢНЕЛИНДЕ

Бай-Тайга кожуунның эмнелгезиниң саң-хөө талазыбиле чарыгдалдарны канчаар боттандырып турарын кожуунның саң-хөө килдизиниң тускай эртемниглери хынап көрген.

Хыналданың түнелинде, кожуунның эмнелгези тариф езугаар кордүнген эмчилерниң шалын акшазын шын эвес чарыгдап, саң-хөө чурумун хажытканы илерээн. Кол эмчи Галина Донгактың тускай дужаалын езугаар шолээдден эрте кыйгырткан эмчилерге 91 мун рубль түнүг акшаны артыкка шалын фондузуидан толээн болган. Аарыг кижилерден база оске-даа ачы-дузу чедирилгелериниден киргилээн хөй түнүг акша-конеекти шын эвес чарыгдааны илерээн. Ол ышкаш эмчилериниң август айның шолээ шалын акшазын июль айда төлеп берген. А ол үеде эмчи ажылдакчыларының хөй кезии июнь айның шолээ акшазын безин албайын турган.

Ол-ла бүгүнүң чылдагаанындан июль айның шалын акшазы чамдык кижилерге четпейн барганындан коллективке бот-боттарынга бүзүрешпес чорук болгаш бот-боттарын хүндүлеп корбес моральпсихологтуг байдал алачайгаар тыптып тургустунган.

Оон түнелинде кол эмчиниң четпес ажылдарының дугайында хомудал билдириишкиннер болгаш негелделер кожуун чагырга даргазының адынга хойу-биле кээп турган. Аңаа хамаарыштыр кожуунның коллегия хуралынга бо тургустунуп келген байдалды бүгү талазы-биле сайгарып корген.

Коллегия хуралынга эмнелгениң удуртулгазы саң-хөө талазы-биле улуг хажыдыышкыннарны кылганын база коллективтің кышка белен эвезин болгаш кол эмчиниң айтыышкыны-биле кандыгдаа төлевилел-документация чок черге амгы бар одалга системазынга немей база бир чаа котелду тудуп эгелээнин шын эвес деп корген. Оон ынай эмнелгениң ишти соок болуп турарын демдеглээн. Ол ышкаш арыг-силиг, экология база эпидемиологтуг чурумнар сагыттынмайын турарын болгаш ортке удур кандыг-даа хемчеглер алдынмаанын чугаалашкан. Ол талазы-биле доктаалды коллегия хуралынга хүлээп алган.

Ында бижиттингени-биле алырга, бо чылдың октябрь төнчүзүнге чедир болуп турган хажыдыышкыннарны долузу-биле эдерин кожуунның кол эмчизи Галина Донгакка дагзып турар.

Хыналданың түнелдерин истелге органнарынче шилчидерин болгаш ай төнчүзүнде эмнелге коллективинге хыналданы база катап чоруткаш, оон түнелдерин кожуун чагырга зынга илеткээрин хуралга айыткан.

Салчак САРЫГ-ООЛ.

Факультеттер тиилээн

Эрткен неделяда ТКУ-нуң спортзалынга бирги курсчулар аразынга баскетболга маргылдаа болуп эрткен.

Аңаа университеттің бүгү-ле факультеттеринден бирги курсчулардан тургустунган командалар киришкен. Үш шак болган изиг демиселдің түнелинде командалар аразынга тиилекчилер илереттинген. Оолдар аразынга бирги черни тоогу факультеди, ийиги черни — күш-культура, үшкүзүн — бойдус болгаш география факультеттери алган. Херээжен командалардан бирги черни күш-культура, ийигизин — педагогика, үшкүзүн бойдус болгаш география факультеттери элээн.

Студентилерге тураскаадыр

Ноябрь 19-та ТКУ-га Бүгү-делегейниң студентилер хүнүнге тураскааткан кежээ болур.

Аңаа студентилерниң бо үеде амыдыралын, өөредилгеге чедишкиннерин, дыштаныр үелерин болгаш студент бот-башкарылга айтырыгларын чугаалажыр. Түнелинде студентилерниң белеткеп алганы оюн-коргүзүглери база болур.

Хууда чарлал

Кызылдың Мурнуу микрорайонунда бирги каатта, чылыг, телефоннуг, чаагайжыды кылган

4 ӨРЭЭЛДИГ КВАРТИРАНЫ

160 муң рубльге *садып тур мен, азы*

ЭЪТКЕ

орнап боор мен.

Харылзаштырыкчының **телефону 5-13-84** (чурттаар бажыңында).

САРЫГ ШАЖЫН КАЛЕНДАРЫ

Ноябрь 14(18), вторник. 7 кызыл менниг, от олуттуг кызыл күске хүнү Бо хүн бурганга чүдүүрүнге, чалбарыг кылырынга, демир-дес-биле ажылдаарынга, каастанырынга, буянныг үүле кылырынга, өөрениринге, чогаал бижип эгелээринге таарымчалыг хүн.

Аас-дыл кылырынга, келин үүлезинге, кижи орнукшударынга, чер чоруурга, багай хүн Баш дүгү таартырга, эт-малга карылга үнер.

Бо хүн торүттүнер толдун арын шырайы чараш оожумаажы чаңныг, буянныг, ус-шевер кижи болур.

Ноябрь 15(19), среда. 6 ак менниг, довурак олуттуг, кызылзымаар инек хүнү Бо хүн бурганга тейлээринге, кежик-буян кыйгыртырынга, нүгүл, хай-бачыдын арыгладырынга, келин алырынга, кожуп-дүжеринге, аза-четкер базарынга, назын узадырынга, эмнеттинеринге, доргүл-торел болчурунга, садыг-саарылга эгелээринге, орук чоруурга, эки хүн.

Улус-биле кайы хамаанчок маргыжарынга, бажың таваа салырынга, багай хүн. Баш дүгү таартырга. эки эштиг болур

Бо хүн торүттүнер тол чугаазы ковей, ортумак шыдалдыг, чөчен-мерген, оптуг-кажар кижи болур.

Ноябрь 16(20), четверг. 5 сарыг менниг, демир олуттуг, сарыг пар хүнү. Бо хүн улуг албан-дужаалдыгларга бараалгаарынга, олардан дуза дилеп, сүме айтырарынга, хүрээ-хиит сергедиринге, лама, хуурак болурунга, номга олурарынга, ыяш-биле ажылдаарынга, аңнаарынга, кадыг үүле кылырынга, аасдыл кылган улузу-биле эптежиринге таарымчалыг.

Чер чарарынга, куда-дой эрттиреринге, садыг-саарылга кылырынга, бичии ургларны кылаштадып ооредиринге, орук чоруурга, багай хүн. Баш дүгү таартырга, аштап-суксаар.

Бо хүн торүттүнер тол эртем-номга сундулуг, адаанзырак, амыдыралы ортумак кижи болур

Ноябрь 17(21), пятница. 4 погаан менниг, октаргай олуттуг, сарыгымаар тоолай хүнү. Бо хүн эм хоюдарынга, оре-шире дуглаарынга, бурганга чүдүүрүнге, ине-биле эмнээшкин кылдырарынга, дарга-сайыттарга бараалгаарынга, буянныг үүле кылырынга, хоренги ажыдарынга, чаа идик-хеп быжып, даараарынга, орук чоруурунга таарымчалыг, эки.

Бажың бузарынга болгаш таваан салырынга, кожуп-дүжеринге, ыт садар болгаш садып алырынга таарымча чок. Баш дүгү таартырга, аарып-аржыыр.

Бо хүн торүттүнер тол харам, ада-иезин човадыр кижи болур.

Ноябрь 18(22), суббота. 3 кок менниг, суг олуттуг, ак улу хүнү Бо хүн чер, суг ээлерин дагыырынга, эм хоюдарынга, бурганга чүдүүрүнге, демир-дес-биле ажылдаарынга, өг-бүле болчуп куда-дой эрттиреринге, чаа идик-хеп садып кедерингe, эки үүле кылырынга, ойнап-хоглээринге эки хүн.

Чер казарынга, ыяш сыгарынга, хем, суг-биле ойнаарынга, орук чоруурунга багай хүн. Баш дүгү таартырга, аъш-чем ковудээр.

Бо хүн торүттүнер толдун сеткиди ак, эрес-дидим, бичии ургларга болгаш кырган улуска буянныг, энерелдиг эки кижи болур.

Ноябрь 19(23), улуг-хүн. 2 кара менниг, даг олуттуг, аксымаар чылан хүнү. Бо хүн карыышты базып, ону чандырарынга, номга ооренирингe, аът-мал чаажыктырарынга, садыг-саарылга кылырынга, оре дуглаарынга, келин алырынга, орук чоруурга, эки хүн.

Аазаашкын кылырынга, кижи орнукшударынга багай хүн. Баш дүгү таартырга, эт-эдилел, аъш-чем ковудээр.

Бо хүн торүттүнер толдуң сеткиди ак, эрес-дидим, бичии ургларга болгаш кырган улуска буянныг, энерелдиг эки кижи болур.

Ноябрь 20(24), понедельник. 1 ак менниг, ыяш олуттуг, кара аът хүнү. Бо хүн бурганга чүдүүрүнге, аржаанбиле чунуп арыгланырынга, бажың-балгат таваа салырынга, чаа идик-хеп кедип, каастанырынга, эртем-номга ооренирингe, аарыгны үзе эмнедиринге, орук чоруурга эки.

Бичии ургларны кылаштадып ооредиринге, ыяш сыгарга, аазаашкын кылырынга таарымча чок хүн. Баш дүгү таартырга, аарыыр.

Бо хүн торүттүнер тол шынчы, мерген угаанныг, эртем-билиг бедик, дузаргак, буянныг кижи болур.

ШЫН Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, Индекс 667000

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болган "Шын" солун редакциязының коллективи

Кол редактор Светлана МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Чимисмаа Монгуш, Алдын-кыс Монгуш, Урана Базыр-оол, Сергей Хертек, Таан-оол Хертек

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор 3-43-34, кол редакторнуң оралакчызы 3-33-91, секретариат 3-34-98

Солун келбейн барганда, дараазында телефоннарже долгаар 3-14-94, 3-57-92

КИЛДИСТЕР: Нинтилел-политиктиг килдис – 3-39-15; Компьютер орээли – 3-36-82; Бухгалтерия 3-41-16,

Солун неделяда үш катап үнер. "Шын" солунунуң компьютер товүнге орээн болгаш чыскааган

Хемчээли 2 парламал ама

Тираж 3910 Чагыг 123

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 АКБ ОАО Банк "Тувакредит", ИНН 1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация күркомитединиң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1). График езугаар ат салган шагы 23 шак

Солунда парлаттынган материалдардың авторларының бодаллары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш оске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.